

Sytuacja materialna seniorów w Polsce

Gertruda Uścińska

Instytut Pracy i Spraw Socjalnych

Wprowadzenie¹

Według prognozy ludności na lata 2023-2060 opracowanej przez GUS², w każdym z trzech przyjętych scenariuszy przewiduje się wzrost liczby osób w wieku 65 lat³, przy dużym spadku liczby ludności ogółem oraz liczby ludności w wieku produkcyjnym i przedprodukcyjnym. W średnim scenariuszu prognozy liczba ludności w wieku poprodukcyjnym wzrośnie z 8,7 mln do 11 mln osób, przy czym w populacji w wieku 80 lat i więcej przewidywany jest wzrost wyjątkowo wysoki, bo o 125% (z 1,6 mln w 2022 r. do 3,6 mln w 2060 r.)⁴.

Jednak nie tylko sam proces starzenia się polskiego społeczeństwa, ale i jego szybkie tempo oraz odczuwane już społeczno-ekonomiczne konsekwencje, na które nakładają się różne uwarunkowania wynikające z tzw. wielokryzysu⁵ w życiu społecznym i gospodarczym (jak określa się okres od 2020 r.), a które wymagają działań łagodzących, są podstawową przyczyną szerokiego zainteresowania sytuacją seniorów. Doświadczenia czasu kryzysów – trudne zwłaszcza dla najsłabszych członków każdego społeczeństwa – wskazują na konieczność zastąpienia modelu indywidualnego radzenia sobie z problemami aktywnością zbiorową w celu ograniczania negatywnych zjawisk i usuwania ich przyczyn.

Populacja seniorów zaliczana jest *en bloc* do grup szczególnie narażonych na wykluczenie społeczne i zagrożonych konsekwencjami tego wykluczenia⁶. Jest to jednak także zbiorowość dysponująca ogromnym potencjałem w postaci bogatego kapitału ludzkiego. Właściwe adresowanie działań wspierających możliwości wykorzystania tego potencjału, jak i działania pomocowe na rzecz starszych generacji wymagają rzetelnej diagnozy zasobów i potrzeb tej zbiorowości oraz monitorowania jej sytuacji: w tym określenia poziomu i jakości życia. Należy przy tym mieć na uwadze, że zasoby, jak i potrzeby seniorów są zróżnicowane⁷. Zbiorowość osób starszych nie jest monolitem, nawet pod względem demograficznym, choć do

¹ Określenie *seniorzy* rozumieć należy osoby w wieku co najmniej 60 lat – jeżeli nie wskazano inaczej. Dostępne źródła informacji w większości stosują jednak cezurę 65 lat i więcej. Pojęć *senior* i *osoba starsza* używa się zamiennie.

² GUS, *Prognoza ludności na lata 2023-2060*, Warszawa 2023.

³ Szacowany jest wzrost tej populacji: w scenariuszu wysokim – o połowę, w scenariuszu średnim – o 37%, w niskim – o 22%. Źródło: *iw.*, s. 37.

⁴ GUS, *Prognoza ...*, dz. cyt., s. 34 i nast.

⁵ Pojęcie *wielokryzysu* (lub *polikryzysu*), rozumiane jest jako nakładanie się w czasie skutków ząębających się sytuacji kryzysowych: pandemii, kryzysu klimatycznego, migracyjnego, energetycznego, finansowego i inflacji, wojny w Ukrainie. Ten ciąg zdarzeń i ich skutki zaburzyły w społeczeństwie poczucie bezpieczeństwa, uderzając ze szczególną siłą w najsłabszych członków społeczności (A. Tooze, *Shutdown: HowCovid Shook the World's Economy*, Viking, 2021).

⁶ *Sytuacja osób starszych w Polsce – wyzwania i rekomendacje*, Raport Komisji Ekspertów ds. Osób Starszych, Rzecznik Praw Obywatelskich, Warszawa 2020.

⁷ *Polityka senioralna. Priorytetem powinny być usługi oparte o społeczność lokalną*. Wywiad z R. Bakalarczykiem opublikowany na portalu organizacji pozarządowych ngo.pl, <https://publicystyka.ngo.pl/polityka-senioralna> (dostęp 3.09.2023).

jej wyodrębnienia stosuje się wyłącznie kryteria wieku. Z tego powodu we wszelkich ocenach sytuacji tej grupy należy wyraźnie definiować zakres podmiotowy przedstawianych informacji i wniosków. Uwaga ta dotyczy także analizy sytuacji materialnej seniorów, która nie może być bezwarunkowo uogólniana na całą populację w wieku 60 lub 65 lat i więcej. Nie powinno się też – szczególnie w odniesieniu do tej części społeczeństwa⁸ – abstrahować od pozamaterialnych determinantów warunków życia, takich jak status zawodowy, stan zdrowia, sytuacja rodzinna, miejsce zamieszkania i szereg innych.

W niniejszej pracy przedmiotem analizy jest sytuacja materialna seniorów (najczęściej, w wyniku dostępnych danych – gospodarstw domowych emerytów i rencistów), rozumiana jako *sytuacja finansowa, z uwzględnieniem zasobności majątkowej*⁹, obejmująca oprócz zasobów finansowych – zgodnie z definicją przyjmowaną w opracowaniach GUS – także obciążenia finansowe oraz posiadane nieruchomości i przedmioty trwałego użytkowania. Uwzględniona jest także analiza zakresu i ryzyka ubóstwa oraz samoocena materialnych warunków życia seniorów.

Sytuacja materialna seniorów może być analizowana zarówno jako sytuacja indywidualnych osób, jak i sytuacja gospodarstw domowych tworzonych przez osoby starsze. W przypadku analizy gospodarstw domowych podstawowym źródłem informacji są wyniki corocznych badań budżetów gospodarstw domowych prowadzonych przez GUS. Informacje o sytuacji materialnej osób starszych pochodzą:

- z baz danych instytucji publicznych, skonstruowanych w sposób umożliwiający agregowanie informacji z uwzględnieniem wieku osób, których dotyczą, oraz
- z badań empirycznych i literatury przedmiotu, w których to źródłach analizowane są zwykle wybrane elementy, pozwalające na ocenę pewnego obszaru materialnych warunków życia seniorów.

1. Cechy socjodemograficzne gospodarstw domowych osób starszych¹⁰

Istotnym kryterium różnicującym sytuację materialną jest wielkość i struktura gospodarstwa domowego oraz wysokość i źródła jego dochodów, w tym liczba tych źródeł. Dla podanych kryteriów z kolei ważnymi zmiennymi są wiek, płeć i poziom wykształcenia ludności tworzącej gospodarstwa domowe.

⁸ O konieczności holistycznego podejścia do starości zobacz także w cytowanym wyżej wywiadzie. Wiele uwagi poświęcają też konieczności takiego podejścia autorzy publikacji z projektu PolSenior2.

⁹ B. Podolec, *Społeczno-ekonomiczne uwarunkowania sytuacji materialnej gospodarstw domowych*, https://stat.gov.pl/cps/rde/xbcr/gus/POZ_Spoleczno-ekonomiczne_uwarunk_sytuacji_mater_gosp_dom.pdf (dostęp 19.09.2023).

¹⁰ W przypadku analizy danych dotyczących budżetów gospodarstw domowych cezurą wieku osób starszych jest 65 lat i więcej.

Według danych Narodowego Spisu Powszechnego (NSP) w 2021 r. w Polsce było 5 148,8 tys. gospodarstw domowych, w skład których wchodziły osoby powyżej 65 roku życia. Gospodarstwa z seniorami w składzie stanowią tym samym 41,1% ogółu gospodarstw domowych, a wraz z rosnącą liczbą osób starszych w społeczeństwie udział ten rośnie: w ciągu dekady 2011-2021 o $\frac{1}{4}$ (tj. o 1 016,3 tys. gospodarstw)¹¹.

Osoby 65+ żyją najczęściej w gospodarstwach jednoosobowych (45%) i dwuosobowych tworzonych wyłącznie przez osoby w tym wieku (25%).

Liczba gospodarstw domowych z przynajmniej jedną osobą niepełnosprawną w wieku 65 lat i więcej wyniosła 2 358,2 tys., co stanowi 19% ogółu gospodarstw domowych i aż 57% gospodarstw z osobą niepełnosprawną.

W kontekście powyższej struktury gospodarstw domowych seniorów istotne jest, że przychody na jedną osobę w gospodarstwach domowych jedno- i dwuosobowych są przeciętnie wyższe niż w gospodarstwach liczniejszych, ale też i wydatki przypadające na jedną osobę w mniej licznych gospodarstwach są wyższe niż w trzyosobowych i większych¹². Z kolei w gospodarstwach z osobami niepełnosprawnymi zarówno przychody, jak i rozchody na 1 osobę są niższe niż w gospodarstwach bez osób z niepełnosprawnościami – odpowiednio o 20 i 18%.

Posługiwanie się kategorią gospodarstw jedno- i dwuosobowych oraz gospodarstw z osobą niepełnosprawną, w których to grupach sytuuje się większość gospodarstw z osobami starszymi, nie daje jednak podstaw do pełnego przeniesienia danych charakteryzujących te kategorie gospodarstw na populację seniorów. Struktura wieku członków gospodarstw domowych wskazuje, że dokładniejszy obraz budżetów gospodarstw domowych osób w wieku 65 lat i starszych dają informacje o sytuacji finansowej gospodarstw emerytów oraz – w mniejszym już stopniu – rencistów. W gospodarstwach domowych emerytów osoby powyżej 60 lat stanowią 86,5%, a powyżej 65 roku życia – 73,3%, natomiast w gospodarstwach rencistów – odpowiednio: 52,5 i 33,3% ich członków¹³.

W gospodarstwach emerytów i rencistów, podobnie jak w każdej z tych grup odrębnie, ponad połowa ludności to kobiety.

Niższy od przeciętnego jest przeciętny poziom wykształcenia osób żyjących w tych dwóch grupach gospodarstw. Najczęściej mają one wykształcenie zasadnicze zawodowe (w emeryckich – 28,8%, w gospodarstwach rencistów – 38,4%), podczas

¹¹ GUS, *Narodowy Spis Powszechny Ludności i Mieszkań 2021, Starzenie się ludności Polski w świetle wyników narodowego spisu powszechnego ludności i mieszkań 2021*, Warszawa 2023, s. 55 i nast.

¹² W 2022 r. przeciętne przychody netto we wszystkich gospodarstwach jednoosobowych stanowiły 153% przeciętnego przychodu ogółu gospodarstw domowych; w gospodarstwach 2-osobowych – 125%; w 3-osobowych – 108%, w 4-osobowych – 95%. Natomiast przeciętne rozchody netto stanowiły odpowiednio: 150, 125, 110 i 95% rozchodów ogółu gospodarstw domowych. W przypadku gospodarstw domowych z osobami niepełnosprawnymi, ich przychody netto stanowią 83% przeciętnych przychodów, a rozchody netto – 84% przeciętnych rozchodów ogółu gospodarstw domowych. (Źródło: GUS, *Budżety gospodarstw domowych 2022 r.*, Warszawa, tabl. 15-17, 21, 27, 28, 32; obliczenia własne).

¹³ Tamże, tabl. 11.

gdy w gospodarstwach domowych ogółem najwięcej jest osób z wykształceniem wyższym – 25%). W gospodarstwach emerytów i rencistów więcej jest też osób z wykształceniem podstawowym (odpowiednio: 14,3% i 23,5%, podczas gdy w ogólnej liczbie osób w gospodarstwach domowych jest to 12%), chociaż mniej osób bez wykształcenia (odpowiednio: 0,5% i 1,6%, a w gospodarstwach ogółem – 1,9%).

Poziom wykształcenia ludności w gospodarstwach rencistów jest przy tym – generalnie – niższy niż w gospodarstwach emerytów, gdzie relatywnie wysoki jest udział osób z wykształceniem średnim i policealnym¹⁴.

Spółeczno-ekonomiczne grupy gospodarstw domowych zostały wydzielone na podstawie kryterium głównego źródła utrzymania tworzących je osób, dlatego też dla zdecydowanej większości osób w gospodarstwach emeryckich źródłem tym jest emerytura, w gospodarstwach rencistów – renta (tabela 1).

Tabela 1. Ludność w gospodarstwach domowych wybranych grup społeczno-ekonomicznych według głównych źródeł utrzymania (w proc.)

Główne źródło utrzymania	Gospodarstwa domowe		
	ogółem	emerytów	rencistów
praca najemna	41,8	6	7
gospodarstwo rolne	2,9	0,7	1,5
praca na własny rachunek lub wolny zawód	4,6	0,6	0,8
emerytury	24,4	85	6,7
renty	3,7	2,1	70
inne świadczenia społeczne	3,8	1,7	4,7
źródła niezarobkowe	1,6	0,5	1,1
osoby pozostające na utrzymaniu ^A	23,8	4,8	10,6

^A łącznie z dziećmi 15-18 lat otrzymującymi świadczenie „Rodzina 500+”.

Źródło: GUS, *Budżety gospodarstw domowych w 2022 roku*, tabl. 9; obliczenia własne.

Przy zdecydowanej dominacji tych dwóch źródeł utrzymania, pozostałe rodzaje dochodów w gospodarstwach emerytów i rencistów występują sporadycznie. Rzadko więc większe znaczenie niż emerytura i renta mają w nich dochody z pracy. Zauważalna jest też, zwłaszcza w gospodarstwach rencistów, relatywnie duża grupa ludności bez własnych dochodów (na utrzymaniu). Nie bez znaczenia, zwłaszcza dla ludności w gospodarstwach rencistów, w których ponad połowa to osoby powyżej 60 roku życia, są też dochody z innych świadczeń społecznych.

¹⁴ Tamże, tabl. 13.

2. Sytuacja dochodowa gospodarstw domowych emerytów i rencistów

Jak wskazują wyniki badań budżetów gospodarstw domowych, realizowanych przez GUS, rok 2019 – ostatni przed pandemią, która zaburzyła kierunek i tempo pozytywnych zmian poziomu i jakości życia ludności – był też ostatnim z ciągu wielu lat, w których corocznie następowała poprawa sytuacji dochodowej gospodarstw domowych (wzrost dochodów przewyższał tempo wzrostu wydatków).

2.1. Przychody i dochody w gospodarstwach domowych seniorów

W 2020 r. już tylko dwie grupy gospodarstw – w tym emeryckie¹⁵ – odnotowały większy wzrost dochodów niż wydatków. Tym samym sytuacja materialna gospodarstw domowych emerytów nie tylko uległa poprawie, ale też była korzystniejsza niż sytuacja osób utrzymujących się z innych źródeł; w tym także z pracy zarobkowej. Relatywnie korzystna sytuacja dochodowa seniorów była w decydującym stopniu skutkiem działań ochronnych realizowanych przez rząd w okresie pandemii, związanych z wypłacaniem dodatkowych świadczeń społecznych oraz waloryzacji świadczeń emerytalno-rentowych.

W 2021 r. sytuacja materialna wszystkich typów gospodarstw domowych w stosunku do 2020 r. nieznacznie się poprawiła, natomiast w 2022 r., na skutek wysokiej inflacji, realnie się pogorszyła, chociaż nominalnie nadal uzyskiwały one wyższe przychody.

Od 2019 r. gospodarstwa domowe emerytów (oraz gospodarstwa osób prowadzących własną działalność gospodarczą) znajdowały się w korzystniejszej sytuacji dochodowej niż pozostałe grupy gospodarstw (tabela 2). W tym samym czasie gospodarstwa utrzymujące się głównie z renty doświadczały pogorszenia relacji między przychodami i dochodami a rozchodami i wydatkami w przeliczeniu na jedną osobę w gospodarstwie.

Z badań budżetów gospodarstw domowych w 2022 r. wynika, że przeciętne przychody netto na jedną osobę w gospodarstwach domowych emerytów kształtują się na poziomie nieco wyższym niż ma to miejsce wśród gospodarstw ogółem. Przychody niższe od emeryckich zanotowano w gospodarstwach pracowników najemnych, zatrudnionych na stanowiskach robotniczych oraz w gospodarstwach rencistów.

¹⁵ Druga grupa to gospodarstwa osób pracujących na własny rachunek. Por. GUS, *Budżety gospodarstw domowych 2020 roku*, Warszawa, s. 21.

Tabela 2. Miesięczne dochody i wydatki na jedną osobę w gospodarstwach domowych jako odsetek średnich dochodów i wydatków ogółu gospodarstw domowych w latach 2019-2022 według grup społeczno-ekonomicznych

	2019	2020	2021	2022
Pracownicy				
dochód	100,7	100,8	99,3	100,1
wydatki	98,7	98,1	98	97,8
Rolnicy				
dochód	91,6	96,6	97,4	103,5
wydatki	73	69,4	71,6	78,8
Pracujący na własny rachunek				
dochód	119,5	116,6	120,6	112,9
wydatki	117,6	116,8	113,2	111,2
Emeryci				
dochód	102,4	110,1	101,7	101,4
wydatki	108,9	110,4	110,9	111
Renciści				
dochód	82,3	79,3	79,5	80,4
wydatki	97,6	99,2	99,2	103,1

Źródło: Opracowanie własne na podstawie publikacji GUS, *Budżety gospodarstw domowych* (2019-2022).

Tabela 3. Przeciętne miesięczne przychody netto na jedną osobę w gospodarstwach domowych ogółem oraz w gospodarstwach emerytów i rencistów

Wyszczególnienie	Gospodarstwa domowe		
	ogółem	emerytów	rencistów
Przychody netto w zł	2813,39	2836,50	2297,73
w proc. ogółem	100	100,8	81,5
Mediana w zł	2343,37	2566,67	1995,17
w proc. ogółem	100	109,5	84,1

Źródło: GUS, *Budżety gospodarstw domowych* (2019-2022), tabl. 15; obliczenia własne.

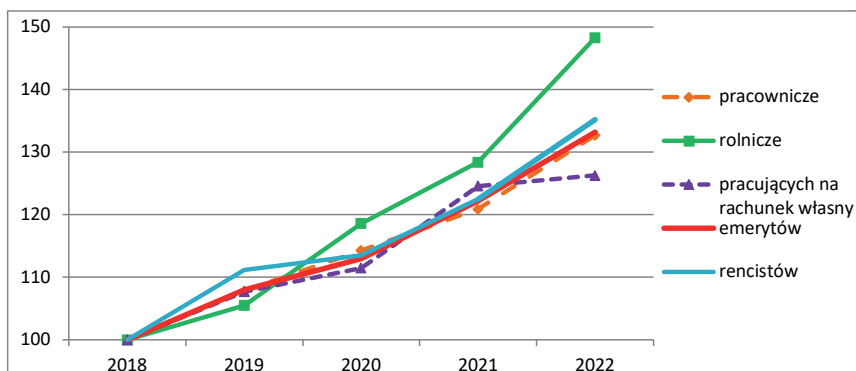
Wartość mediany przychodów na jedną osobę w gospodarstwach emerytów była wyższa niż w gospodarstwach ogółem, co potwierdza lepszą pod tym względem sytuację finansową gospodarstw utrzymujących się głównie ze świadczeń emerytalnych. W przypadku rencistów sytuacja jest odwrotna: kwota, poniżej której sytuują się przychody połowy gospodarstw rencistów, jest znacznie niższa niż wśród ogółu gospodarstw domowych. Niższa mediana przychodów notowana była tylko w gospodarstwach domowych rolników.

Przeciętny miesięczny dochód rozporządzalny w gospodarstwach emerytów w 2022 r. wyniósł 2281,26 zł i stanowił 80,4% przychodów netto w tych gospodarstwach. Wśród ogółu gospodarstw domowych, i w pozostałych grupach gospodarstw

domowych, odsetek ten był na takim samym poziomie (80%)¹⁶, a w gospodarstwach rencistów wynosił 78,5%.

Dla oceny sytuacji dochodowej gospodarstw domowych istotna jest głównie kwota dochodu, jaki po opłaceniu danin publicznych pozostaje do jego dyspozycji i może być wykorzystany zarówno na wydatki, jak i na oszczędności.

W ostatnim pięcioleciu (2018-2022) miesięczny dochód do dyspozycji w przeliczeniu na jedną osobę wzrósł o około 1/3.

Wykres 1. Dynamika wzrostu dochodu do dyspozycji na jedną osobę w gospodarstwach domowych według grup społeczno-ekonomicznych w latach 2018-2022

Źródło: GUS, *Budżety gospodarstw domowych (2018-2022)*; obliczenia własne.

W gospodarstwach domowych emerytów w 2022 r. dochód do dyspozycji wynosił 2205,51 zł i był na niemal takim samym poziomie (100,5%) jak dochód ogółu gospodarstw domowych. Natomiast w gospodarstwach rencistów dochód do dyspozycji był wyraźnie niższy (1747,40 zł) i stanowił 79,6% kwoty przeciętnego dochodu do dyspozycji wśród wszystkich typów gospodarstw domowych.

Generalnie, wysokość dochodu do dyspozycji przypadającego na jedną osobę, zarówno w gospodarstwach seniorów, jak i w gospodarstwach domowych ogółem, maleje wraz ze wzrostem liczby osób wchodzących w ich skład.

Relacja procentowa między przeciętnym dochodem do dyspozycji a wielkością gospodarstwa domowego wskazuje, że dominacja gospodarstw małych (1- i 2-osobowych) wśród gospodarstw emerytów i rencistów korzystnie oddziałuje na ich sytuację dochodową, chociaż jednocześnie nawet w małych gospodarstwach emerytów i rencistów dochody na jedną osobę są niższe niż ma to miejsce przeciętnie w gospodarstwach domowych w Polsce.

W dochodach gospodarstw emerytów dochód do dyspozycji pochodzący ze świadczeń emerytalnych stanowił 87%, z pracy najemnej – 9% całości tego dochodu,

¹⁶ Znacznie niższy (71%) był udział dochodu rozporządzalnego w przychodach gospodarstw rolników.

Tabela 4. Miesięczny dochód do dyspozycji na jedną osobę w gospodarstwach domowych ogółem oraz w gospodarstwach emerytów i rencistów według wielkości gospodarstwa domowego

	Gospodarstwa domowe					
	ogółem		emerytów		rencistów	
	w zł	w proc.	w zł	w proc.	w zł	w proc.
Razem	2194,62	100	2205,51	100	1747,30	100
1-osobowe	2954,61	134,6	2432,12	110,3	2221,36	127,1
2-osobowe	2736,09	124,7	2391,99	108,4	1765,15	101,0
3-osobowe	2405,55	109,6	2074,02	94,0	1526,31	87,5
4-osobowe	2102,83	95,8	1787,21	81,0	987,66	56,5
5-osobowe	1817,85	82,8	1398,68	63,4	.	.
6-osobowe i liczniejsze	1577,66	71,9	1310,30	59,4	.	.

Źródło: GUS, *Budżety gospodarstw domowych w 2022 roku*, Warszawa 2023, tabl. 15 i 16; obliczenia własne.

natomiast inne źródła dochodów miały w nim marginalny udział. W gospodarstwach rencistów źródła dochodów były znacznie bardziej rozproszone. Największy udział w ich dochodzie do dyspozycji miały renty (75%), w tym renty rodzinne – 48%; renty z tytułu niezdolności do pracy – 27%; a w następnej kolejności dochody z pracy najemnej – 9%; oraz z innych (poza emeryturą i rentą) świadczeń społecznych – 8%.

Wskazany na wykresie 1 wzrost wysokości dochodów do dyspozycji w gospodarstwach emerytów i gospodarstwach rencistów był w znaczącym stopniu rezultatem wzrostu wysokości świadczeń społecznych, spowodowanego ich coroczną waloryzacją oraz podnoszeniem kwoty minimalnej emerytury i renty.

2.2. Emerytura jako główne źródło dochodów seniorów¹⁷

Emerytura jest źródłem utrzymania dla coraz większej liczby gospodarstw domowych. Corocznie Zakład Ubezpieczeń Społecznych przyznaje to świadczenie ok. 300 tys. osób. Według danych z sierpnia 2023 r. ZUS wypłacał świadczenia emerytalne dla 6 167 tys. osób¹⁸. W minionych pięciu latach (od 2018 r.) nastąpił wzrost tej zbiorowości o ponad 40%¹⁹. Dla większości z nich emerytura to nie tylko główne,

¹⁷ Osoby, które pobierają renty z tytułu niezdolności do pracy, gdy ukończą wiek emerytalny, z urzędu zamiast renty otrzymują emeryturę. Z tego powodu w gospodarstwach domowych seniorów (osób w wieku 60 lub 65 lat i więcej) udział utrzymujących się głównie z rent jest relatywnie niski.

¹⁸ Z uwagi na zdecydowaną większość świadczeń emerytalnych wypłacanych z tzw. systemu powszechnego (KRUS wypłaca przeciętnie 763 tys. świadczeń emerytalnych miesięcznie) oraz ograniczoną porównywalność danych, w opisie sytuacji dochodowej seniorów odniesiono się wyłącznie do świadczeń wypłacanych z ZUS.

¹⁹ ZUS, *Informacje o świadczeniach pieniężnych z Funduszu Ubezpieczeń Społecznych oraz o niektórych świadczeniach z zabezpieczenia społecznego* – informacje publikowane przez ZUS z IV kwartału 2018 r. i II kwartału 2023 r., dostępne na <https://www.zus.pl/baza-wiedzy/statystyka> (dostęp 13.09.2023).

ale też jedyne źródło utrzymania²⁰. Według danych z raportu Ministerstwa Rodziny i Polityki Społecznej pt. *Informacja o sytuacji osób starszych za 2021 r.* emerytury i renty stanowią 79,3% dochodów w gospodarstwach domowych składających się z osób w wieku 60 lat i więcej, dochody z pracy najemnej – 11,2%, a z pracy na własny rachunek poza rolnictwem – 2,7%²¹.

Wysokość indywidualnych świadczeń emerytalnych jest znacznie zróżnicowana, co wskazuje na konieczność ostrożnego uogólniania wniosków wynikających z interpretacji danych przeciętnych.

W marcu 2023 r.²² mediana wysokości emerytur brutto mieściła się w przedziale 2400-2600 zł, która to kwota stanowiła 34-37% przeciętnego wynagrodzenia. W 2018 r. była to kwota z przedziału 2000-2200 zł brutto, stanowiąca wówczas 44-48% przeciętnego wynagrodzenia. Największa liczba świadczeniobiorców pobierających emerytury skupia się jednak poniżej średniej wysokości tego świadczenia.

Po marcowej waloryzacji świadczeń w 2023 r. dominanta w przypadku emerytur wyniosła 2378,72 zł (przy czym w populacji mężczyzn – 3129,54 zł, a kobiet – 2246,00 zł brutto), co stanowiło 72% przeciętnej emerytury (w przypadku mężczyzn – 76%, a kobiet – 80,4%).

Przeciętna wysokość świadczeń emerytalnych

Nominalna wartość emerytur jest coraz wyższa, a w minionych pięciu latach tempo wzrostu wypłacanych kwot jest zbliżone do tempa wzrostu nominalnej wysokości przeciętnych wynagrodzeń. W czerwcu 2018 r. przeciętna emerytura brutto z ZUS wynosiła 2257,66 zł, natomiast w czerwcu 2023 r. – 3452,46 zł (wzrost o 53%), podczas gdy przeciętne wynagrodzenie brutto w II kwartale roku wzrosło z 4521,08 zł w 2018 r.²³ do 7005,76 zł w 2023 r. (wzrost o 55%)²⁴.

Od 2016 r. spada jednak – m.in. na skutek dynamicznego wzrostu wynagrodzeń za pracę; w tym wynagrodzenia minimalnego – relacja między przeciętną emeryturą z ZUS a przeciętnym wynagrodzeniem. W 2018 r. było to 56,4%, natomiast w 2022 r. – 52,1%, co wskazuje na relatywnie pogarszającą się sytuację dochodową gospodarstw emeryckich w stosunku do sytuacji gospodarstw pracowniczych.

²⁰ Zob. wyniki badań PolSenior2 dotyczące sytuacji ekonomicznej seniorów: <https://polsenior2.gumed.edu.pl/66095.html> (dostęp 12.09.2023).

²¹ Tamże, s. 13.

²² ZUS, *Struktura wysokości emerytur i rent wypłacanych przez ZUS po waloryzacji w marcu 2018 roku*, <https://www.zus.pl/documents/10182/39637/Struktura+wysoko%C5%9Bci+emerytur+i+rent+wyp%C5%82a-canych+przez+ZUS+po+waloryzacji+w+marcu+2018+r.pdf/2f377123-7bd5-4e3a-a511-013eed30671c?t=1697111650604> (dostęp 2.10.2023).

²³ https://www.zus.pl/documents/10182/732629/Biuletyn+Informacyjny_3_4_2018.pdf/f32d9obe-90ba-c884-c6e1-0695ce1d021b (dostęp 2.10.2023).

²⁴ <https://www.zus.pl/baza-wiedzy/skladki-wskazniki-odsetki/wskazniki/minimalne-i-przecietne-wynagrodzenie> (dostęp 2.10.2023).

Przeciętna wysokość brutto emerytury wypłacanej przez ZUS wzrosła od kwoty 2242,46 zł w I półroczu 2018 r. do 3425,46 zł w I półroczu 2023 r., a to oznacza wzrost w okresie pięciu ostatnich lat o ponad 52%.

W porównaniu do przeciętnej kwoty emerytury brutto dynamika wzrostu świadczenia (rok do roku) wyniosła w 2019 r. – 104,7%, w 2020 – 105,6%, w 2021 – 106,9%; w 2022 – 109,3%. W ciągu roku, od czerwca 2022 r. do czerwca 2023 r. świadczenie to wzrosło nominalnie o ponad 1/5. Zmiany w systemie podatkowym (zwłaszcza wzrost kwoty wolnej od podatku i zwolnienia podatkowe dla osób, które mimo osiągnięcia wieku emerytalnego pozostały na rynku pracy, tzw. PIT-o dla seniora) spowodowały wzrost relacji między wysokością emerytur brutto i netto, co oznacza wyższą kwotę wypłacaną *na rękę* i wyższy dochód do dyspozycji emeryta. Wzrost tego dochodu wynika także z wypłacania od 2019 r. dodatkowych świadczeń emerytalnych, tzw. 13. i 14. emerytury.

Sytuacja gospodarstw domowych utrzymujących się z emerytur przedstawia się jednak mniej korzystnie, gdy porównuje się realną wartość świadczeń emerytalnych oraz relację między przeciętną emeryturą i przeciętnym wynagrodzeniem w 2022 r. i pierwszym kwartale 2023 r. (zob. tabela 5). Mimo rosnących przeciętnych kwot wypłacanych emerytur ich relatywna wartość maleje.

Tabela 5. Nominalna i relatywna wartość emerytury brutto wypłacanej przez ZUS w latach 2018-2023

Lata	Przeciętna kwota emerytury brutto		Dynamika wzrostu (r/r)	
	w zł	w proc. przeciętnego wynagrodzenia ^A	nominalnego	realnego
2018	2161,65	54	104,3	102,7
2019	2264,06	52,7	104,7	102,4
2020	2390,64	53	105,6	102,1
2021	2554,59	51,7	106,9	101,7
2022	2789,89	50,4	109,2	95,5
2023 ^B	3425,46	48,9 ^C	119,4 ^D	94,3 ^E

^A Relacja do przeciętnego wynagrodzenia pomniejszonego o obowiązkową składkę na ubezpieczenia społeczne płaconą przez ubezpieczonego.

^B Według stanu w kwietniu 2023 r.

^C Wyliczenia na podstawie niepublikowanych danych GUS.

^D W odniesieniu do kwoty z kwietnia 2022 r.

^E Wyliczenia na podstawie danych GUS o wysokości wskaźnika wzrostu cen towarów i usług konsumpcyjnych.

Źródło: ZUS, *Ważniejsze informacje z zakresu ubezpieczeń społecznych (Fundusz Ubezpieczeń Społecznych)*, <https://www.zus.pl/baza-wiedzy/statystyka/kwartalne-informacje-o-swiadczeniach-pienieznych-z-fus-oraz-o-innych-swiadczeniach> oraz ZUS, *Informacja o wybranych świadczeniach pieniężnych – czerwiec 2023 r.*, https://www.zus.pl/documents/10182/167606/wst%C4%99pna_06_2023.pdf (dostęp 18.09.2023).

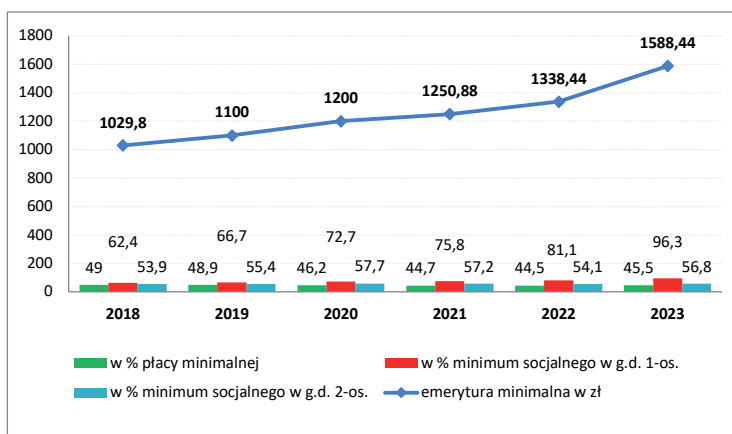
Przy ocenie emerytur jak źródła dochodu gospodarstw domowych seniorów, w związku ze zjawiskiem feminizacji starości (dominacja kobiet wśród osób w wieku 60 lat i więcej oraz wzrost tego odsetka w kolejnych coraz starszych rocznikach), podkreślenia wymaga fakt, że emerytury kobiet są wyraźnie niższe niż mężczyzn.

W 2018 r. (marzec) odsetek mężczyzn pobierających emerytury w wysokości powyżej 5 tys. zł stanowił 5% tej populacji, natomiast odsetek kobiet – 0,6%. W 2023 r. było to odpowiednio 26,7% wśród mężczyzn i 7,6% wśród kobiet.

Bezpośrednio po marcowej waloryzacji świadczeń w 2023 r. wysokość przeciętnej emerytury z ZUS wyniosła 3311,61 zł, w tym dla mężczyzn – 4103,07 zł, zaś dla kobiet – 2792,86 zł (tj. 84% przeciętnego świadczenia ogółem i 68% przeciętnej emerytury mężczyzn). W marcu 2018 r. odsetki te wynosiły odpowiednio: 83 i 67%. Odsetki pozostają więc zasadniczo niezmienione, co wskazuje na niższe dochody gospodarstw domowych seniorów, zwłaszcza jednoosobowych, tworzonych przez kobiety w wieku 60 lat i więcej.

Emerytury minimalne

Corocznie, zgodnie z zapisami ustawy o emeryturach i rentach z FUS²⁵ z dniem 1 marca zwiększana jest kwota emerytury minimalnej, gwarantowanej osobom w wieku emerytalnym, które jednocześnie mają co najmniej 20-letni (kobiety) lub 25-letni (mężczyźni) staż opłacania składek na ubezpieczenie emerytalne.

Wykres 2. Wysokość emerytury minimalnej brutto i jej relacja (w proc.) do płacy minimalnej i minimum socjalnego dla gospodarstw emerytów w latach 2018-2023

Źródło: <https://wskazniki.gofin.pl/> (3.10.2023); obliczenia własne.

Od 2021 r. liczba świadczeniobiorców pobierających emerytury minimalne (od marca 2023 r. jest to kwota 1588,44 zł brutto) maleje (tabela 5), co w powiązaniu z corocznym wzrostem kwoty tego świadczenia jest trendem pozytywnie wpływającym na dochody do dyspozycji w gospodarstwach emeryckich.

²⁵ Art. 94 ust. 2 ustawy o emeryturach i rentach z Funduszu Ubezpieczeń Społecznych z dnia 17 grudnia 1998 r. (Dz.U. 2023 poz. 1251).

Tabela 6. Osoby otrzymujące emerytury minimalne* z ZUS w okresie 2018-2023 według płci świadczeniobiorców

	Ogółem		Mężczyźni		Kobiety	
	w tys.	dynamika (r/r)	w tys.	dynamika (r/r)	w tys.	dynamika (r/r)
2018	166	100	22,2	100	143,7	100
2019	194,4	117,1	27,7	124,8	166,7	116
2020	208,5	107,3	26,4	95,3	182,1	109,2
2021	199,3	95,6	24,1	91,3	175,2	96,2
2022	184,5	92,6	22	91,3	162,6	92,8
2023	172,6	93,6	20,2	91,8	152,4	93,7

* Bez emerytur realizowanych na mocy umów międzynarodowych oraz bez emerytur osób posiadających prawo także do świadczenia rolniczego, łącznie z okresowymi emeryturami kapitałowymi finansowanymi z FUS, bez emerytur pomostowych.

Źródło: Niepublikowane dane Departamentu Statystyki i Prognoz Aktuarnych ZUS. Stan po marcowej waloryzacji świadczeń 2023 r.

Wyższy udział kobiet niż mężczyzn wśród otrzymujących emerytury minimalne to w znacznym stopniu konsekwencja przeciętnie niższych wynagrodzeń kobiet oraz przerw w ich okresach składkowych, wynikających w największym zakresie z przerw w zatrudnieniu związanych z macierzyństwem i rodzicielstwem²⁶. To także kolejny sygnał wskazujący na konieczność szczególnie uważnego analizowania sytuacji finansowej przy wykorzystaniu danych średnich dla tej zbiorowości.

Emeryturę w określonej ustawowo wysokości minimalnej otrzymuje niespełna 3% emerytów, którym świadczenie wypłaca ZUS. Minimalna emerytura – mimo waloryzacji – to relatywnie niska kwota. Stanowi mniej niż 50% minimalnego wynagrodzenia (w 2018 r. – 49%, w 2023 r. – 45,5%) i nie przekracza minimum socjalnego wyliczonego dla jednoosobowego gospodarstwa emerytów, natomiast jest wyższa (w 2018 o 7,8%; w I kw. 2023 r. – o 13,6%) od minimum socjalnego wyliczonego dla jednej osoby w emeryckich gospodarstwach dwuosobowych. Należy jednak zauważyć, że minimum socjalne to, zgodnie z definicją, kwota pozwalająca na zaspokajanie potrzeb konsumpcyjnych tylko na relatywnie niskim poziomie, „wyznaczająca próg, poniżej którego istnieje obszar niedostatku czy ubóstwa: stanowi górną granicę tego obszaru”²⁷.

Ważnym instrumentem wsparcia dochodowego emerytów są dodatkowe roczne świadczenia (13. emerytura wypłacana od 2019 r. i 14. emerytura wypłacana od 2021 r.), ale nie rozwiązują one trwale problemu niskich świadczeń.

²⁶ Niepublikowane dane Departamentu Statystyki i Prognoz Aktuarnych ZUS. Stan po marcowej waloryzacji świadczeń 2023 r.

²⁷ <https://www.ipiss.com.pl/pion-badawczy-polityki-spoecznej/o-minimum-socjalnym-i-minimum-egzystencji/> (dostęp 18.08.2023).

Emerytury niższe niż minimalne

Ustawowo określone emerytury minimalne nie są najniższymi świadczeniami emerytalnymi. Seniorzy, którzy nie mają stażu ubezpieczeniowego wymaganego do przyznania im emerytury minimalnej, otrzymują tzw. emerytury niższe niż najniższa, nazywane też *emeryturami groszowymi*. Są to przede wszystkim emerytury z nowego systemu.

Tabela 7. Emeryci otrzymujący emerytury niższe niż minimalna w latach 2018– 2023 według płci

	Emeryci					
	Ogółem		Mężczyźni		Kobiety	
	w tys.	w proc.	w tys.	w proc.	w tys.	w proc.
2018	218,8	100	31	14,2	187,9	85,8
2019	261	100	41,2	15,8	219,7	84,2
2020	310,1	100	52,8	17	257,3	83
2021	337,6	100	62,1	18,4	275,5	81,6
2022	365,3	100	72,5	19,8	292,8	80,2
2023	368,5	100	73,9	20,1	294,6	79,9

Źródło: Niepublikowane dane Departamentu Statystyki i Prognoz Aktuariatycznych ZUS. Stan po marcowej waloryzacji świadczeń 2023 r.

Ich liczba wciąż wzrasta (tabela 7) i w ciągu 5 ostatnich lat zwiększyła się o blisko 70%. Tylko w ciągu ostatniego roku – między marcem 2022 i 2023 r. średnia miesięczna liczba wypłacanych *emerytur groszowych* wzrosła o blisko 3 tys. Dynamika zjawiska (r/r) jest jednak, co pozytywne, coraz słabsza. Zmienia się przy tym – na niekorzyść mężczyzn – struktura osób otrzymujących emerytury w wysokości niższej niż minimalna. Są to osoby, których kapitał emerytalny w momencie przejścia na emeryturę był bardzo niski. Można zakładać, że na tę zmianę wpłynęły w pewnym zakresie uprawnienia do rodzicielskiego świadczenia uzupełniającego²⁸ (tzw. świadczenie Mama 4+) przyznawane rodzicom, którzy opiekowali się co najmniej czworgiem dzieci i z tego powodu nie wypracowali sobie minimalnej emerytury. W czerwcu 2023 r. otrzymywało je 56,9 tys. osób, w tym 99% to kobiety²⁹.

Spośród osób pobierających w marcu 2022 r. emeryturę niższą niż najniższa, 14,6% pobierało ją w wysokości 600 zł i mniej (w przypadku mężczyzn było to 26,4%, w przypadku kobiet – 12%), 20% w wysokości 600-800 zł (19% mężczyzn, 20% kobiet), zaś 65% w wysokości powyżej 800 zł (55% mężczyzn, 68% kobiet).

²⁸ Ustawa z dnia 31 stycznia 2019 r. o rodzicielskim świadczeniu uzupełniającym (Dz.U. 2022 poz. 1051).

²⁹ ZUS, *Informacja o wybranych świadczeniach pieniężnych, sierpień 2023 r.*, tabl. 28, https://www.zus.pl/documents/10182/167606/wst%C4%99pna_o8_2023.pdf/40fo98e9-d010-5e17-47a5-0e0075321bea?t=1696487651236 (dostęp 28.09.23).

W marcu 2023 r., w porównaniu z analogicznym okresem 2022 r., nastąpił spadek o 11% liczby osób pobierających emerytury w wysokości do 500 zł (z 28,4 tys. do 25,3 tys.). W 2022 r. w liczbie tej 5,5 tys. osób pobierało emerytury w wysokości do 100,00 zł, a w 2023 r. liczba osób o tak niskich świadczeniach wzrosła do 6,1 tys. (o 10,4%).

2.3. Renty jako źródło dochodów gospodarstw domowych w latach 2018-2023

Liczba gospodarstw domowych osób w wieku 60 lat i więcej pobierających emerytury wzrasta, natomiast pobierających renty z tytułu niezdolności do pracy maleje, co jest m.in. rezultatem rozwiązań systemowych prawa ubezpieczeń społecznych³⁰, ale też poprawy warunków pracy i ogólnego stanu zdrowia społeczeństwa.

Wśród świadczeniobiorców otrzymujących z ZUS renty z tytułu niezdolności do pracy osoby w wieku 60 lat i więcej stanowią 49%³¹, a wśród otrzymujących renty rodzinne – 79% (dominanta to 80 lat i więcej, w której to grupie wiekowej znajduje się co trzecia osoba otrzymująca rentę rodzinną)³². Są to dane wskazujące na konieczność dostrzeżenia, jak ogólna sytuacja dochodowa gospodarstw domowych rencistów przekłada się na sytuację dochodową seniorów.

Po marcowej waloryzacji świadczeń przeprowadzonej w 2023 r. wysokość wypłacanej przez ZUS przeciętnej renty z tytułu niezdolności do pracy wynosiła 2662,45 zł, a renty rodzinnej – 2999,09 zł. Są to kwoty wyższe niż rok wcześniej o 15%. Nominalna wartość rent – podobnie jak i emerytur – systematycznie wzrasta (por. wykres 3).

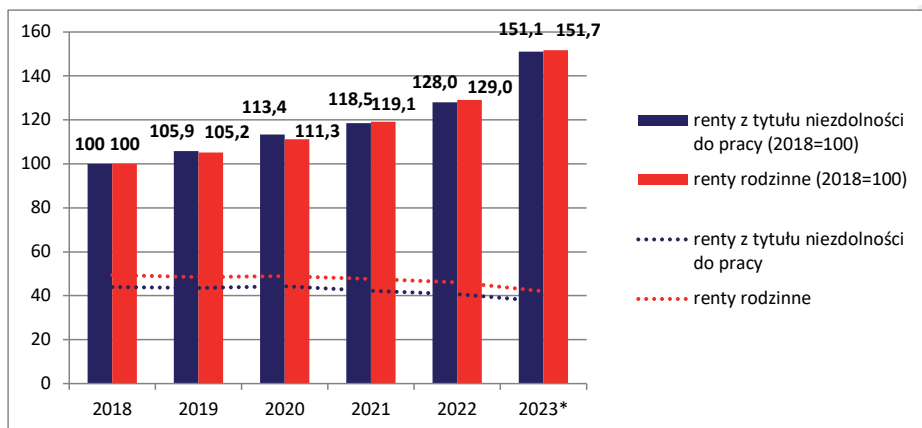
Od 2020 r. maleje jednak ich wartość wyrażana w odniesieniu do przeciętnych wynagrodzeń, wzrastających szybciej. Tym samym sytuacja dochodowa znacznej części gospodarstw domowych rencistów ulega relatywnemu pogorszeniu w stosunku do ogółu gospodarstw domowych, wśród których dominują gospodarstwa pracownicze, w większości utrzymujące się z wynagrodzeń za pracę.

Renty z tytułu niezdolności do pracy to – generalnie – świadczenia niskie. Po waloryzacji w marcu 2023 r. ponad połowa (51,9%) tych świadczeń mieściła się w przedziale 1000-2000 zł. W przedziale między 1800-2000 zł mieści się też mediana tego rodzaju rent, podczas gdy przeciętna wartość świadczenia wyniosła 2662,45 zł. Najwyższe świadczenia (powyżej 7000 zł, czyli porównywalne z przeciętnym wynagrodzeniem za pracę) pobierało tylko 3,9% mężczyzn i 1% kobiet. Najczęściej

³⁰ G. Uścińska, *Prawo ubezpieczeń społecznych. Zasady, finansowanie, organizacja*, Warszawa 2022. Po osiągnięciu ustawowego wieku emerytalnego rencistom urodzonym po 31 grudnia 1948 r., którzy otrzymywali świadczenie z tytułu niezdolności do pracy, wypłacana jest emerytura (tzw. emerytura z urzędu – art. 24a ustawy o emeryturach i rentach z Funduszu Ubezpieczeń Społecznych).

³¹ ZUS, *Ważniejsze informacje z zakresu ubezpieczeń społecznych (Fundusz Ubezpieczeń Społecznych) w 2022 r.*, Warszawa, s. 19-20.

³² Tamże, s. 21.

Wykres 3. Dynamika wzrostu nominalnej kwoty przeciętnych rent z tytułu niezdolności do pracy i rent rodzinnych (2018=100) oraz ich relacja do przeciętnego wynagrodzenia w latach 2018-2023 (w proc.)

Źródło: ZUS, *Ważniejsze informacje z zakresu ubezpieczeń społecznych z lat 2018-2022* oraz ZUS, *Informacja o wybranych świadczeniach pieniężnych*, marzec 2023, <https://www.zus.pl/baza-wiedzy/statystyka> (dostęp 13.09.2023).

wypłacano świadczeniobiorcom ZUS renty z tytułu niezdolności do pracy w wysokości 1400-1600 zł, a więc zbliżonej do minimalnego świadczenia³³.

Z kolei renty rodzinne³⁴, których nominalna wartość także wzrasta, są generalnie wyższe niż renty z tytułu niezdolności do pracy. Przeciętna renta rodzinna w marcu 2023 r. wynosiła 2999,09 zł, a mediana mieści się w przedziale 4000-4500 zł. Świadczenia powyżej 7000 zł (tj. na poziomie przeciętnego wynagrodzenia brutto lub wyższe) otrzymywało jednak tylko 0,6% świadczeniobiorców. Najczęściej ZUS wypłacał renty rodzinne w wysokości 2400-2800 zł, a więc o ok. 1000 zł niższe niż minimalne wynagrodzenie za pracę, które od 1 stycznia do 30 czerwca 2023 r. wynosiło 3490 zł.

W ciągu minionych pięciu lat wysokość przeciętnej renty rodzinnej wzrosła z 1976,97 (przeciętna w 2018 r.) do 2999,09 zł (marzec 2023 r.), czyli o 1/3. Jednak podobnie jak w przypadku innych świadczeń, ich relacja do przeciętnego wynagrodzenia zmniejszyła się (z 49,4% do 42%). Tym samym, mimo wyższych przychodów z rent rodzinnych, sytuacja dochodowa tej grupy rencistów w relacji do sytuacji dochodowej pracujących (najliczniejszej zbiorowości gospodarstw domowych) uległa jednak pogorszeniu.

³³ Tamże.

³⁴ ZUS, *Ważniejsze informacje z zakresu ubezpieczeń społecznych (Fundusz Ubezpieczeń Społecznych) w XII 2022 r.*, s. 41 oraz ZUS, *Informacja o świadczeniach pieniężnych z Funduszu Ubezpieczeń Społecznych oraz o niektórych świadczeniach z zabezpieczenia społecznego*, I kwartał/okres I-III 2023, https://www.zus.pl/documents/10182/167627/Biuletyn_K1_2023.pdf/c4c71686-b2b2-891d-80da-98f296a77779?t=1691043352744 (dostęp 14.09.2023).

Z podsumowania informacji o dochodach w gospodarstwach domowych seniorów, pochodzących głównie z emerytur i rent, wynika, że w ciągu ostatnich pięciu lat (2018-2023) ich nominalna wartość znacząco wzrosła. Niestety, pogorszyła się adekwatność tych świadczeń względem przeciętnych wynagrodzeń, które w analizowanym okresie rosły w tempie szybszym niż świadczenia społeczne. Ponadto w ostatnich dwóch latach we wszystkich typach gospodarstw domowych ma miejsce spadek realnej wartości dochodów spowodowany wysoką inflacją³⁵.

W większym stopniu jest to proces notowany w gospodarstwach emerytów i rencistów (a więc większości seniorów) niż w gospodarstwach pracowniczych i rolniczych (por. wykres 1). Nie rozwiązuje tego problemu – chociaż istotnie go łagodzi – waloryzacja emerytur i rent, która dokonywana jest, zgodnie z algorytmem zapisanym w ustawie, z wykorzystaniem ubiegłorocznych wskaźników inflacji i wzrostu przeciętnego wynagrodzenia³⁶. W warunkach szybkiego tempa wzrostu cen towarów i usług konsumpcyjnych mechanizm waloryzacji nie zapewnia wzrostu świadczeń w stopniu kompensującym inflację. Dlatego lata 2022 i 2023 (według danych z pierwszych trzech kwartałów) powodowały spadek realnych dochodów gospodarstw utrzymujących się głównie z tych świadczeń. Zwiększył się też rozdział między wysokością przeciętnych dochodów emerytów i rencistów (tu: seniorów) a wysokością dochodów gospodarstw pracowniczych.

2.4. Rozchody i wydatki w gospodarstwach domowych seniorów

Z badań budżetów gospodarstw domowych GUS wynika, że w 2022 r. miesięczne rozchody netto w gospodarstwach domowych emerytów wynosiły w przeliczeniu na jedną osobę 2829,38 zł, a w gospodarstwach rencistów – 2337,31 zł, i stanowiły odpowiednio 100,8% oraz 83,3% wydatków ogółu gospodarstw domowych. W porównaniu do sytuacji w 2018 r. rozchody w gospodarstwach emerytów wzrosły do 2022 r. o 28,4% i był to wzrost taki sam, jak w przypadku ogółu gospodarstw domowych, natomiast w gospodarstwach rencistów rozchody netto wzrosły o 32,2%³⁷.

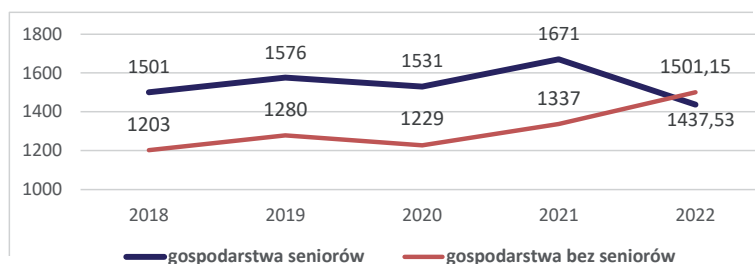
Analogicznie jak rozchody netto, w okresie 2018-2022 rosły też przeciętne wydatki na jedną osobę w gospodarstwach domowych osób w wieku 60 lat i starszych. W 2018 r. wynosiły 1501 zł (co oznaczało spadek w porównaniu do roku 2017 o 0,7%). W 2019 r. wydatki te wzrosły do 1576 zł (tj. wzrost o 30% r/r). W 2020 r. wyniosły 1531 zł, a w 2021 r. wydatki w gospodarstwach seniorów wyniosły 1671 zł miesięcznie

³⁵ We wrześniu 2018 r. w porównaniu z analogicznym miesiącem ubiegłego roku ceny towarów i usług konsumpcyjnych wzrosły o 1,9%, w 2019 o 2,6%, w 2020 wzrosły o 3,2%, w 2021 o 5,9%, w 2022 ceny te wzrosły o 17,2%, natomiast we wrześniu 2023 o 8,2% (GUS, <https://stat.gov.pl/obszary-tematyczne/ceny-handel/wskazniki-cen> (dostęp 2.09.2023)).

³⁶ Ustawa z dnia 17 grudnia 1998 r. o emeryturach i rentach z Funduszu Ubezpieczeń Społecznych, (Dz.U. 2023 poz. 1251, art. 89).

³⁷ GUS, *Budżety gospodarstw domowych ...*, dz. cyt., tabl. 28; obliczenia własne.

na jedną osobę (wzrost o 9,2% r/r). W 2022 r. przeciętne wydatki na jedną osobę w gospodarstwach emeryckich przekroczyły 1600 zł, a w gospodarstwach rencistów³⁸ – 1521 zł. Generalnie, przeciętne miesięczne wydatki w gospodarstwach domowych rosną.

Wykres 4. Przeciętne miesięczne wydatki na jedną osobę w gospodarstwach domowych seniorów oraz w gospodarstwach domowych bez osób po 60 roku życia w latach 2018-2022 (w zł)*

* Dane dla gospodarstw domowych pracowników i emerytów.

Źródło: GUS, *Sytuacja osób starszych w Polsce (2018-2022)* oraz GUS, *Budżety gospodarstw domowych w 2022 roku*, tab. 28.

Do 2021 r. w gospodarstwach osób starszych wydatki były wyższe niż w gospodarstwach bez osób do 60 roku życia. Różnica ta była coraz większa: w 2018 r. wynosiła 298 zł, natomiast w 2021 r. – 334 zł. W 2022 r. osoby w wieku 60 lat i więcej radykalnie obniżyły swoje wydatki, mimo rosnących dochodów nominalnych. Ich wysokość w 2022 r. była przeciętnie mniejsza niż wydatków w gospodarstwach bez seniorów³⁹.

Ocena sytuacji materialnej gospodarstw domowych przez pryzmat ich wydatków wymaga odniesienia tych kwot do dochodów danej grupy gospodarstw i oceny, jak dużą część dochodów pochłaniają wydatki, a jaka część pozostaje jako oszczędności, tworząc między innymi tzw. fundusz swobodnej decyzji (swobodnego wyboru).

³⁸ Poziom wydatków w gospodarstwach domowych seniorów (osób w wieku 60 lat i więcej), podawany przez GUS w publikacjach nt. sytuacji osób starszych w Polsce, jest bardziej zbliżony do wydatków w gospodarstwach rencistów niż emerytów.

³⁹ Ministerstwo Rodziny i Polityki Społecznej, *Informacja o sytuacji osób starszych w Polsce za 2022 rok*, dz. cyt., tabl. 8.

Tabela 8. Przeciętny miesięczny dochód rozporządzalny wydatki netto na jedną osobę w gospodarstwach domowych ogółem oraz w gospodarstwach emerytów i rencistów

	Dochód	Wydatki	Proc. wydatków w dochodzie	Dochód	Wydatki	Proc. wydatków w dochodzie	Dochód	Wydatki	Proc. wydatków w dochodzie
	W gospodarstwach domowych ogółem			W gospodarstwach domowych emerytów			W gospodarstwach domowych rencistów		
	w zł		w proc.	w zł		w proc.	w zł		w proc.
2018	1703,02	1186,86	69,7	1738,59	1296,86	74,6	1356	1141,21	84,2
2019	1834,01	1251,73	68,3	1874,81	1363,61	72,7	1502,18	1222,19	81,4
2020	1946,61	1209,58	62,1	1981,6	1335,94	67,4	1536,49	1199,67	78,1
2021	2102,15	1316,09	62,6	2152,95	1459,02	67,8	1647,81	1305,53	79,2
2022	2285,2	1475,22	64,6	2343,38	1637,23	69,9	1822,17	1521,14	83,5

Źródło: GUS, *Budżety gospodarstw domowych* (2018-2022); obliczenia własne.

Przedstawione w tabeli 8 dane wskazują na rosnące nominalnie w okresie 2018-2022 dochody (zob. pkt. 2.1.) i – częściowo w konsekwencji tego wzrostu – rosnące także wydatki. Taki trend jest typowy dla gospodarstw domowych wszystkich typów. Uległ on załamaniu w 2020 r., głównie na skutek ograniczonego popytu na dobra i usługi w związku z pandemią koronawirusa, gdy zmalały zarówno nominalne wydatki, jak i ich udział w dochodach gospodarstw domowych. W latach 2021 i 2022 miał miejsce powrót do wzrostu nominalnych wydatków, jednak nie tylko na skutek rosnących dochodów, ale i wzrostu cen towarów i usług. W ostatnich dwóch latach w związku z inflacją rośnie także udział wydatków w dochodach rozporządzalnych gospodarstw domowych. Ta niekorzystna sytuacja, powodująca m.in. rosnące ograniczenia możliwości oszczędzania, silniej niż przeciętnie zaznacza się w gospodarstwach utrzymujących się głównie z emerytur, a jeszcze silniej – z rent, gdzie wydatki pochłaniają już ponad 80% dochodu.

Struktura wydatków w gospodarstwach domowych seniorów

Poziom i strukturę wydatków gospodarstw domowych kształtują głównie ich zasoby majątkowe, czyli aktywa rzeczowe, finansowe, materialne (np. mieszkanie, dzieła sztuki) i niematerialne (np. papiery wartościowe). Istotne znaczenie mają też dochody, zarówno bieżące, stałe, jak też doraźne i przyszłe. Ważna jest ponadto wielkość (skala) wydatków, funduszu swobodnej decyzji, zgromadzonych oszczędności, zaciągniętych zobowiązań w postaci kredytów i pożyczek oraz skłonność do

konsumpcji⁴⁰. To determinanty główne, odgrywające wyraźną rolę w kształtowaniu się wydatków we wszystkich typach gospodarstw domowych.

W strukturze wydatków ogółu gospodarstw domowych oraz gospodarstw rencistów 96% stanowią wydatki na towary i usługi konsumpcyjne. W gospodarstwach emerytów jest to nieco mniejszy udział – 93%, co wiąże się z wyższymi dochodami do dyspozycji w tym typie gospodarstw.

Struktura wydatków gospodarstw domowych jest generalnie trwała i w latach 2018-2022 nie uległa zdecydowanej zmianie, chociaż zmieniła się, wraz z nominalnym wzrostem dochodów, wielkość kwot wydatkowanych na określone dobra i usługi. Największą pozycją wśród wydatków w każdym typie gospodarstw domowych pozostają wydatki na żywność, a w drugiej kolejności – na użytkowanie mieszkania i nośniki energii. Wydatki na żywność w gospodarstwach emerytów w 2018 r. stanowiły 27,8%, a w 2022 – 29,1% ogółu ponoszonych wydatków i ich udział wciąż sytuuje się na poziomie zbliżonym do tego, jaki notowany jest wśród ogółu gospodarstw domowych (odpowiednio: 24,8% i 26,7%).

Nominalnie wydatki na żywność w gospodarstwach emerytów wzrosły w okresie między 2018 i 2022 r. o 116,37 zł (w wypadku ogółu gospodarstw o 99,84 zł). Rosnąca kwota wydatków na żywność to – zgodnie z prawem Engla – rezultat rosnących dochodów, a więc poprawy sytuacji finansowej i wzrostu materialnego poziomu życia.

Tabela 9. Miesięczne wydatki na jedną osobę na żywność i napoje bezalkoholowe w gospodarstwach domowych ogółem oraz gospodarstwach emerytów i gospodarstwach rencistów w latach 2018-2022

	Gospodarstwa domowe					
	ogółem		emerytów		rencistów	
	w zł	w proc. ogółu wydatków	w zł	w proc. ogółu wydatków	w zł	w proc. ogółu wydatków
2018	294,55	24,8	360,60	27,8	338,09	29,6
2019	314,35	25,1	385,56	28,2	367,40	30,1
2020	334,87	27,7	402,39	30,1	375,38	31,3
2021	347,43	26,4	416,56	28,6	395,76	30,3
2022	394,39	26,7	476,97	29,1	465,65	30,6

Źródło: GUS, *Budżety gospodarstw domowych* (2018-2022), tabl. 28; obliczenia własne.

Jednak rosnący jednocześnie i udział tych wydatków w budżetach emerytów to w głównym stopniu rezultat rosnących cen żywności, które tylko w ograniczonym stopniu zrekompensovano przez coraz wyższe nominalne dochody. Tym samym, zwłaszcza w latach 2021 i 2022 (w tym okresie nastąpił znacznie większy niż wcześniej wzrost nominalnych wydatków na żywność we wszystkich typach gospodarstw

⁴⁰ A. Borowska, A. Mikuła, M. Raczkowska, M. Utzig, *Konsumpcja dóbr i usług w gospodarstwach domowych w Polsce*, Warszawa 2020, s. 23.

domowych – zob. tabela 10) coraz większa część rosnących dochodów w gospodarstwach emerytów jest *przejadana* z powodu wysokiej inflacji i służy bardziej jako ochrona aktualnego poziomu życia niż jako narzędzie jego wzrostu. Podobna sytuacja dotyczy gospodarstw rencistów.

W analizowanym pięcioleciu najwyższy udział wydatków na żywność i napoje bezalkoholowe w gospodarstwach emerytów i gospodarstwach rencistów miał miejsce w 2020 r. W następnym roku obserwujemy dalszy wzrost nominalnych wydatków, ale i wyraźny spadek ich udziału w wydatkach ogółem ponoszonych przez te gospodarstwa, co świadczy o poprawie ich sytuacji dochodowej (wyższych dochodach). W 2022 r. widoczne jest już jednak zachwianie pozytywnego trendu: nominalne wydatki znacząco rosną, ale też wzrasta ich udział w wydatkach ogółem.

W okresie od 2018 do 2022 r. kwoty wydatków na żywność i napoje bezalkoholowe we wszystkich gospodarstwach domowych wzrosły o 33,9%, w gospodarstwach emerytów o 32,3%, a w gospodarstwach rencistów o 37,7%. Generalnie więc w analizowanym okresie obciążenie budżetu tymi wydatkami wzrosło w gospodarstwach, w których dominują seniorzy – w porównywalnym stopniu jak miało to miejsce przeciętnie we wszystkich typach gospodarstw domowych.

Drugą grupą wydatków gospodarstw domowych (pod względem wielkości ich udziału w wydatkach ogółem) są wydatki na użytkowanie mieszkania lub domu oraz na nośniki energii. W latach 2018-2022 w odniesieniu do determinantów tych kosztów wyraźnie zaznaczyły się skutki kryzysu energetycznego, implikującego m.in. wzrost cen opału (węgiel, gaz) i energii elektrycznej. Jednocześnie rząd podjął działania osłonowe (tarcza antyinflacyjna), które pozwoliły na zmniejszenie w ponad połowie gospodarstw domowych wydatków na opały i energię elektryczną, mimo rosnących cen tych towarów⁴¹.

Tabela 10. Miesięczne wydatki na jedną osobę na mieszkanie/dom i nośniki energii w gospodarstwach domowych ogółem oraz gospodarstwach emerytów i gospodarstwach rencistów w latach 2018-2022

	Gospodarstwa domowe					
	ogółem		emerytów		rencistów	
	w zł	w proc. ogółu wydatków	w zł	w proc. ogółu wydatków	w zł	w proc. ogółu wydatków
2018	219,52	18,5	280,96	21,7	271,49	23,8
2019	226,31	18,1	290,27	21,3	278,14	22,8
2020	228,35	18,9	296,23	22,2	278,93	23,3
2021	250,59	19,0	333,24	23,0	306,96	23,5
2022	281,95	19,1	381,80	23,3	382,50	25,1

Źródło: GUS, *Budżety gospodarstw domowych (2018-2022)*, tabl. 28; obliczenia własne.

⁴¹ Agencja Rynku Energii, *Wojna energetyczna 2021-2023. Podsumowanie działań osłonowych chroniących odbiorców energii w Polsce i Europie*, Warszawa 2023.

Nominalna wysokość i udział wydatków na mieszkanie i nośniki energii wzrosły od 2019 r. we wszystkich typach gospodarstw domowych. Ponieważ gospodarstwa domowe emerytów i rencistów są mniej liczne od pozostałych (najczęściej jednoosobowe)⁴² wydatki w tych gospodarstwach są nominalnie wyższe niż w przeliczeniu na wydatki ogółu gospodarstw.

Mimo programów osłonowych (adresowanych do gospodarstw o niskich dochodach) w 2021 r. w gospodarstwach utrzymujących się głównie z emerytury i renty miał miejsce znaczący wzrost kwot wydawanych na mieszkanie i nośniki energii, i jednocześnie wyraźny wzrost udziału omawianych wydatków w budżetach tych dwóch grup gospodarstw. Był to wzrost wyraźnie wyższy niż w przypadku ogółu gospodarstw domowych. Takie trendy utrzymały się w 2022 r. Szczególnie duży wzrost obciążenia wydatkami na mieszkanie i nośniki energii, sięgający obecnie 1/4 wszystkich wydatków, widoczny jest w gospodarstwach domowych rencistów.

W okresie od 2018 do 2022 r. miesięczna kwota wydatków na mieszkanie w gospodarstwach domowych ogółem w przeliczeniu na jedną osobę wzrosła o 62,43 zł (tj. o 28,4%), w gospodarstwach emerytów o 100,78 zł (tj. o 35,7%), a w gospodarstwach rencistów o 111,01 zł (tj. o 40,9%). Tym samym gospodarstwa seniorów znacznie silniej odczuwają wzrost wydatków na mieszkania i nośniki energii niż ma to miejsce przeciętnie wśród ogółu gospodarstw domowych.

Łącznie wydatki na zaspokojenie potrzeb bytowych, tj. zakup żywności oraz utrzymanie mieszkania, absorbowwały w 2022 r. ponad połowę środków konsumpcyjnych gospodarstw domowych emerytów (52,4%) i rencistów (55,7%), co wskazuje na niski materialny poziom życia tych gospodarstw. W 2018 r. było to odpowiednio 49,5% i 53,4%, co wskazuje, że sytuacja dochodowa tych dwóch grup gospodarstw, w których blisko 90% to seniorzy, nie poprawia się mimo rosnących nominalnie dochodów do ich dyspozycji.

Z grupy największych wydatków w gospodarstwach domowych kolejną są wydatki na transport, które obejmują środki transportu i ich eksploatację oraz usługi transportowe.

W gospodarstwach seniorów, zwłaszcza nieaktywnych zawodowo, ta grupa wydatków ma znaczenie szczególne. W przypadkach ograniczenia mobilności własnej spowodowanej wiekiem i stanem zdrowia, możliwość przemieszczania się, w tym korzystania z usług transportowych, istotnie wpływa na ograniczanie zagrożenia wykluczeniem społecznym, często nie tylko ułatwiając, a wręcz umożliwiając korzystanie z usług społecznych i uczestniczenie w życiu społecznym, zwłaszcza dla mieszkańców wsi⁴³.

⁴² GUS, *Sytuacja osób starszych w Polsce w 2021 roku*, Warszawa 2022.

⁴³ *Monitoring rozwoju obszarów wiejskich. Etap IV*, Raport Fundacji Europejski Fundusz Rozwoju Wsi Polskiej oraz Instytutu Rozwoju Wsi i Rolnictwa PAN, <https://efrwp.pl/raporty-i-analizy/monitoring-rozwoju-obszarow-wiejskich/etap-iv-2023/> (dostęp 12.10.2023).

Wydatki na transport pozostają na zbliżonym poziomie we wszystkich typach gospodarstw domowych. Także trend spadkowy w okresie pandemii i wzrostowy od 2021 r., będący w dużym zakresie konsekwencją wzrostu cen na skutek kryzysu energetycznego, jest zauważalny we wszystkich typach gospodarstw, chociaż wzrost udziału tych wydatków w ogólnej kwocie wydatków w przypadku emerytów i rencistów jest wyraźnie wyższy (tabela 11).

Tabela 11. Miesięczne wydatki na jedną osobę na transport w gospodarstwach domowych ogółem oraz gospodarstwach emerytów i gospodarstwach rencistów w latach 2018-2022

	Gospodarstwa domowe					
	ogółem		emerytów		rencistów	
	w zł	w proc. ogółu wydatków	w zł	w proc. ogółu wydatków	w zł	w proc. ogółu wydatków
2018	151,93	12,8	135,58	10,5	96,44	8,5
2019	146,23	11,7	136,72	10	94,64	7,7
2020	131,76	10,9	124,32	9,3	91,76	7,6
2021	149,95	11,4	138,8	9,5	109,1	8,4
2022	173,32	11,7	169,4	10,3	159,88	10,5

Źródło: GUS, *Budżety gospodarstw domowych* (2018-2022), tabl. 28; obliczenia własne.

W gospodarstwach emerytów obydwie te kryzysy odbiły się znacznie wyraźniej niż miało to miejsce we wszystkich typach gospodarstw razem. Generalnie, niższe niż ogółem wydatki na transport w gospodarstwach emerytów i gospodarstwach rencistów, można uzasadniać uprawnieniami do ulg w transporcie publicznym, a także ograniczeniami mobilności związanymi z wiekiem i stanem zdrowia oraz biernością zawodową większości członków tych gospodarstw. Należy jednak zauważyć znaczący wzrost tych wydatków – mimo powyższych ograniczeń – w gospodarstwach rencistów.

W latach 2018-2022 kwota wydatków na transport w ogólnej liczbie gospodarstw domowych wzrosła o 21,39 zł (tj. o 12,6%), w gospodarstwach emerytów o 33,82 zł (tj. o 24,9%), a w gospodarstwach rencistów o 63,44 zł (tj. o 65,8%!). Z kolei udział procentowy wydatków na transport w ogólnej kwocie wydatków ogółu gospodarstw zmniejszył się między 2018 a 2022 r. o 1,1 pp., w gospodarstwach emerytów o 0,2 pp. a w gospodarstwach rencistów wzrósł o 2 pp.

Wśród innych wydatków, charakterystycznych dla gospodarstw osób starszych, istotne są wydatki na zdrowie. Wydatki na ten cel najwyższe – zarówno nominalnie, jak i procentowo – są właśnie w gospodarstwach utrzymujących się głównie z emerytur. O ile wśród ogółu gospodarstw domowych w 2022 r. przeznaczano na nie 6,5% ogółu wydatków, to w gospodarstwach emerytów 9,5%, a w gospodarstwach rencistów 8,5%. To oznacza, że od 2018 r. wydatki na zdrowie w każdej ze wskazanych grup gospodarstw domowych zmniejszyły się o 0,5 pp.

W latach 2018-2020 w przeliczeniu na osobę kwota wydatkowana na zdrowie w gospodarstwach ogółem wzrosła o 24,44 zł, czyli o 34,3%, w gospodarstwach emerytów o 36,58 zł (o 31%), a rencistów o 27,46 zł (o 26,8%).

W gospodarstwach, w których większość stanowią seniorzy, wydatki na zdrowie są więc nominalnie wysokie i – tak jak we wszystkich typach gospodarstw – rosną, ale tempo tego wzrostu jest niższe niż w gospodarstwach ogółem.

W przypadku pozostałych grup wydatków, uwzględnianych w badaniach budżetów gospodarstw domowych, w 2022 r. w gospodarstwach emerytów i rencistów mniejsze niż wśród ogółu gospodarstw były wydatki na edukację (4,5% w gospodarstwach emerytów vs. 7,6% wśród ogółu gospodarstw domowych), na rekreację i kulturę (5,1% w gospodarstwach emerytów, 4,7% w gospodarstwach rencistów vs. 6,4% wśród ogółu gospodarstw domowych).

W całym analizowanym okresie 2018-2022 wyższe są natomiast (zarówno nominalnie, jak i w odniesieniu do wszystkich wydatków) w gospodarstwach emerytów i gospodarstwach rencistów wydatki na hotele i restauracje. Ten rodzaj wydatków dynamicznie rośnie, będąc – podobnie jak wydatki na edukację – tylko jedynym z elementów zaspokojenia potrzeb wyższego rzędu. „Coraz większa mobilność Polaków – w tym także seniorów – oraz rozwój infrastruktury drogowej, a także potrzeba bycia aktywnym sprawia, że zmienia się postrzeganie i wykorzystanie bazy noclegowej w kraju. Obserwowany jest wzrost częstości korzystania przez gospodarstwa domowe z usług związanych z wyżywieniem i zakwaterowaniem poza domem”⁴⁴.

W 2022 r. na restauracje i hotele (w tym na usługi gastronomiczne⁴⁵) najwięcej – 9,6% swoich wydatków – przeznaczali członkowie gospodarstw utrzymujących się głównie z renty. Udział wydatków na hotele i restauracje w gospodarstwach emerytów jest nieco niższy od przeciętnego we wszystkich gospodarstwach domowych (odpowiednio: 8,1 i 8,3%).

Pozostałe wydatki mają niewielki udział w wydatkach gospodarstw domowych, ale warto zwrócić uwagę, że w przypadku darów przekazywanych innym gospodarstwom kwoty przekazywane na ten cel przez gospodarstwa emerytów są wyższe, niż ma to miejsce przeciętnie wśród ogółu gospodarstw domowych: w 2022 r. przeciętnie na jedną osobę miesięcznie było to 143,36 zł (tj. 8,8% wszystkich wydatków) w gospodarstwach emerytów i 128,43 zł (8,6%) wśród ogółu gospodarstw domowych⁴⁶. Z badań, zrealizowanych na zlecenie Biura Informacji Kredytowej

⁴⁴ *Sytuacja osób starszych w Polsce – wyzwania i rekomendacje*, Raport Komisji Ekspertów ds. Osób Starszych, BRPO, Warszawa 2020.

⁴⁵ Wyjaśnieniem wysokich relatywnie wydatków na hotele i restauracje w gospodarstwach rencistów, i w pewnym zakresie emerytów, może być także nieopłacalność przygotowywania posiłków w gospodarstwie jednoosobowym, skłaniająca do korzystania z usług gastronomicznych.

⁴⁶ Najwyższe wydatki na dary przekazywały gospodarstwa pracujących na własny rachunek (179,03 zł), natomiast najniższe: gospodarstwa pracowników zatrudnionych na stanowiskach robotniczych – 95,69 zł.

BIG InforMonitor, opublikowanych 23 sierpnia 2022 r., wynika, że osoby starsze chętnie pomagają swoim bliskim, kupując im m.in. wartościowe podarunki. Co szósty emeryt wśród największych wydatków swojego gospodarstwa wskazuje właśnie prezenty dla swoich dzieci⁴⁷.

W wydatkach gospodarstw domowych jest jeszcze jedna, znacząca – zwłaszcza w gospodarstwach emerytów – pozycja: kieszonkowe, czyli „nierozliczona w domowym budżecie kwota pieniężna, przeznaczona na wydatki konsumpcyjne (nie na oszczędności), których nie można zakwalifikować do żadnej z wymienionych grup wydatków i pozostająca do wyłącznej dyspozycji członka wieloosobowego gospodarstwa domowego”⁴⁸. Wysokość tego wydatku w gospodarstwach emerytów jest na tyle znacząca, że zajmuje trzecie miejsce (po wydatkach na żywność i wydatkach na mieszkanie) w strukturze wszystkich ponoszonych przez nie wydatków. W 2022 r. było to 14,7%, podczas gdy przeciętnie w gospodarstwach domowych – 10,8%.

Zgodnie z teoriami konsumpcji dóbr i usług wydatki konsumpcyjne gospodarstw domowych można podzielić na dwie grupy:

- służące zaspokojeniu podstawowych potrzeb (żywność, odzież, obuwie, użytkowanie mieszkań, higienę i ochronę zdrowia),

oraz

- wydatki na towary i usługi pozwalające zaspokoić potrzeby wyższego rzędu, tzw. swobodnego wyboru, (na transport, łączność, turystykę i wypoczynek, kulturę czy edukację). Procentowy udział wydatków podstawowych w odniesieniu do wydatków swobodnego wyboru wskazuje poziom zamożności gospodarstw domowych. Im jest niższy, tym gospodarstwo domowe jest zamożniejsze, a poziom życia wyższy⁴⁹. Według badań budżetów gospodarstw domowych z 2018 r. odsetek ten w przypadku ogółu gospodarstw domowych wynosił 64,2%, w gospodarstwach emerytów – 48,1%, a rencistów – 43,9%. W 2022 r. odsetki te były niższe (więcej wydawano znów na potrzeby podstawowe) i wyniosły odpowiednio: 60,9, 45,5 oraz 39,6%. W świetle tego porównania widoczna jest poprawa poziomu życia ogółu gospodarstw domowych. Większy od przeciętnego wzrost w tym zakresie miał miejsce w gospodarstwach utrzymujących się z rent, natomiast w gospodarstwach emeryckich wzrost poziomu życia był łagodniejszy od tego, jaki zaznaczył się wśród ogółu gospodarstw domowych.

W gospodarstwach rencistów, w których taki wydatek występował, była to kwota 113 zł miesięcznie na jedną osobę (dane z badania: GUS, *Budżety gospodarstw domowych w 2022 roku*, tabl. 28).

⁴⁷ *Stosunek Polaków do oszczędzania w czasach drożyzny*, badanie dla BIG InfoMonitor zrealizowane w dniach 9-12 września 2022, <https://media.big.pl/publikacje> (dostęp 4.09.2023).

⁴⁸ *Badanie budżetów gospodarstw domowych. Zeszyt metodologiczny*, GUS, Warszawa–Wrocław 2018.

⁴⁹ F. Byłok, *Konsumpcja ludzi starszych w Polsce – przejawy marginalizacji seniorów na rynku konsumenckim, w: Marginalizacja a rozwój społeczny – między teraźniejszością i przeszłością*, red. Z. Galor, S. Kalinowski, U. Kozłowska, Societas Pars Mundi Publishing, Bielefeld 2017, s. 61-76.

3. Oszczędzanie i zadłużenie – stan i działania adaptacyjne seniorów

3.1. Oszczędzanie

Mimo że ostatnie lata, naznaczone kryzysami odczuwanymi w gospodarstwach domowych, ograniczyły pozytywny trend w poprawie poziomu życia ludności, której dochody nominalne dynamicznie rosły, od 2020 r. znów wzrasta odsetek gospodarstw, które mają oszczędności. Z badań CBOS wynika, że w wypadku osób w wieku 55-64 lata jest to 53%, a starszych – 48%⁵⁰. Z kolei z badań CBOS *Polacy o inflacji*⁵¹ wynika, że 46% badanych osób w wieku 65 lat w ciągu sześciu miesięcy 2023 r. z powodu rosnących cen wykorzystywało oszczędności na bieżące wydatki.

Z badań zrealizowanych w 2022 r. dla BIG InfoMedia⁵² wynika, że wśród osób w wieku 65 lat i więcej, bez względu na wysokość dochodów, połowa deklaruje, że *udaje jej się utrzymać budżet domowy w dobrej kondycji, a nawet coś odłożyć*. Większość oszczędza *na czarną godzinę*. Niespodziewane wydatki (67% oszczędzających seniorów) i sytuacje wyjątkowe (34%) to dominujące cele oszczędzania. Na cele związane ze zdrowiem oszczędza 17% seniorów i tyle samo na dopełnienie bieżących wydatków oraz na wypoczynek. Natomiast 11% osób w wieku 65+ oszczędza, aby wspierać finansowo dzieci. Na realizację pasji oszczędza 8% seniorów.

Wśród zidentyfikowanych w badaniu BIG InfoMedia działań i zachowań sprzyjających oszczędzaniu najczęściej pojawiało się ograniczanie do minimum bieżących wydatków, które to zachowania deklarowało 68% seniorów (wśród młodszych osób 43%). Wśród działań pozwalających na taką oszczędność 29% seniorów wskazuje kupowanie używanej odzieży (wśród młodszych respondentów 16%).

Według danych z badania PolSenior2 w 2020 r. ponad połowa osób w wieku 60 lat i więcej, oceniając swoją sytuację finansową deklarowała, że żyje oszczędnie i zaspokaja wszystkie potrzeby. Potwierdzenie tej oceny znajdujemy w danych o samocenie sytuacji materialnej w gospodarstwach domowych emerytów i rencistów. Jednak z badań zrealizowanych w grudniu 2022 r. (a więc w warunkach szczególnie szybkich procesów inflacyjnych) dla Krajowego Rejestru Długów⁵³ wynika, że więcej niż co trzecia (38%) osoba w wieku 65-74 lata nie ma żadnych oszczędności, a ponad połowa z tych, którzy je mają, odkładała w II półroczu 2022 r. mniej pieniędzy niż wcześniej, z powodu rosnących kosztów utrzymania. Blisko 3/4 seniorów nie jest w stanie odkładać nawet minimalnych kwot, ponieważ pieniędzy wystarcza im tylko na bieżące wydatki.

⁵⁰ CBOS, *Oszczędności i długi Polaków po dwóch latach pandemii*, Komunikat z badań nr 65/2022.

⁵¹ CBOS, *Polacy o inflacji*, Komunikat z badań nr 61/2023, tabl. 13.

⁵² *Stosunek Polaków do oszczędzania w czasach drożyzny* – badanie dla BIG InfoMonitor zrealizowane w dniach 9-12 września 2022, <https://media.big.pl/publikacje> (dostęp 4.09.2023).

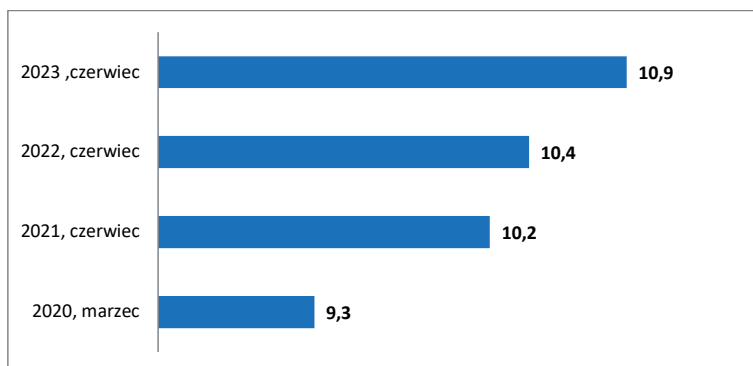
⁵³ *Oszczędzanie Polaków w inflacji*, krd.pl/centrum-prasowe/informacje-prasowe/2023 (dostęp 16.10.2023).

Z tego samego badania wynika, że 71% osób w wieku 65-74 lata ograniczyło wydatki z powodu inflacji. Ponad 80% deklaruje, że gospodaruje żywnością tak, aby nic nie zmarnować. Połowa badanych seniorów oszczędza z obawy przed dalszym wzrostem cen. Największa część z nich (60%) oszczędza na wyjazdach do restauracji i kawiarni, 55% oszczędza na zakupie odzieży i obuwia, i tyle samo na udziale w życiu kulturalnym (wyjścia do teatru, kina, na koncert), a 52% zrezygnowało z zakupu nowego wyposażenia do mieszkania (mebli i sprzętu AGD i RTV).

Zachowaniem, podejmowanym w celu ochrony poziomu życia, jest także podejmowanie przez seniorów pracy zarobkowej, na co w 2022 r. zdecydowało się 20% uczestników badania BIG InfoMonitor. Zjawisko wzrostu liczby pracujących emerytów potwierdzają m.in. dane ZUS⁵⁴, z których wynika, że w grudniu 2021 r. pracowało zawodowo 776,6 tys. emerytów, a w 2022 – 826 tys. (wzrost o 49,4 tys. osób). Jednak powodów tego wzrostu było zapewne kilka; nie tylko spowodowana inflacją potrzeba *dorobienia* do emerytury.

3.2. Zadłużenie

Badania realizowane dla BIG InfoMonitor w okresie 2018-2021, a więc przed kryzysem energetycznym i najwyższą inflacją, wskazywały, że seniorzy coraz rzadziej zaciągali zobowiązania finansowe i najsprawniej ze wszystkich grup wiekowych wywiązywali się ze zobowiązań wobec instytucji, w których byli zadłużeni. Wzrost cen towarów i usług konsumpcyjnych odwrócił jednak ten trend.

Wykres 5. Kwota zadłużenia osób w wieku 65 lat i więcej w latach 2020-2022 (w mld zł)

Źródło: Rejestr dłużników BIG InfoMonitor i baza informacji kredytowej BIK.

⁵⁴ ZUS, *Pracujący emeryci*, Warszawa 2023.

Długi seniorów to głównie zobowiązania wobec banków i firm pożyczkowych (6,2 mld zł), nieuregulowane rachunki za telefon, media i czynsz – 4,7 mld zł. Łącznie jest to kwota o 0,5 mld zł większa niż rok wcześniej.

Poza tym, że kwota zadłużenia seniorów wzrosła, to wzrosły zaległości płatnicze starszych osób. Różnica między zaległościami płatniczymi osób starszych i całości społeczeństwa zmniejszyła się z 23% w 2017 r. do 7% w 2022 r. Statystyczny senior miał w grudniu 2022 r. do spłacenia 28 215 zł (średnia dla wszystkich zadłużonych – 30 071 zł).

Około 5,4% osób starszych ma już przeterminowane długi, a ciążące na nich zaległości wciąż rosną. W 2018 r. było to 4,8%. Mimo tego trendu osoby starsze pozostają jednak solidnymi dłużnikami, częściej niż młodszy. Średni odsetek niesolidnych płatników wynosi bowiem 9%, a w grupie 45-54 lata jest to 12%.

Jak wskazują wyniki badań BIG InfoMonitor główną przyczyną rosnącego zadłużenia seniorów są wysokie ceny podstawowych dóbr i usług. Prawie 11% osób starszych ma przynajmniej jedno nieopłacone zobowiązanie. Relatywnie nie jest to jednak odsetek wysoki, gdyż w pozostałej części populacji w różnych grupach wieku było to od 16% do 25%. Na spłatę tego zadłużenia seniorzy potrzebują 20 minimalnych lub 8 przeciętnych emerytur. Tymczasem w generacji 45-54 lata, utrzymującej się głównie z wynagrodzenia za pracę, gdzie przeciętne zadłużenie wynosi ponad 42 500 zł na osobę, spłata zadłużenia jest relatywnie łatwiejsza, gdyż potrzeba na ten cel 15 minimalnych wynagrodzeń. Obiektywnie więc seniorom na emeryturze trudniej jest wyjść z zadłużenia niż osobom pracującym.

Co trzeci z zadłużonych seniorów, którzy mają przeterminowane zobowiązania finansowe wskazuje, że nie miałyby żadnych tego rodzaju zobowiązań *gdyby nie inflacja i drożyzna*⁵⁵.

4. Ubóstwo osób starszych

Eksperti Europejskiej Sieci Przeciw Ubóstwu (EAPN) w cyklicznym raporcie *Powerty Watch* z 2022 r.⁵⁶ przypominają, że zgodnie z zasadami Europejskiego Filaru Praw Socjalnych – dokumentu zaakceptowanego przez polski rząd – „każda osoba w podeszłym wieku ma prawo do posiadania funduszy umożliwiających godne życie” (zasada 15). Osoby starsze częściej niż młodsze generacje należą bowiem do szczególnie narażonych na ubóstwo.

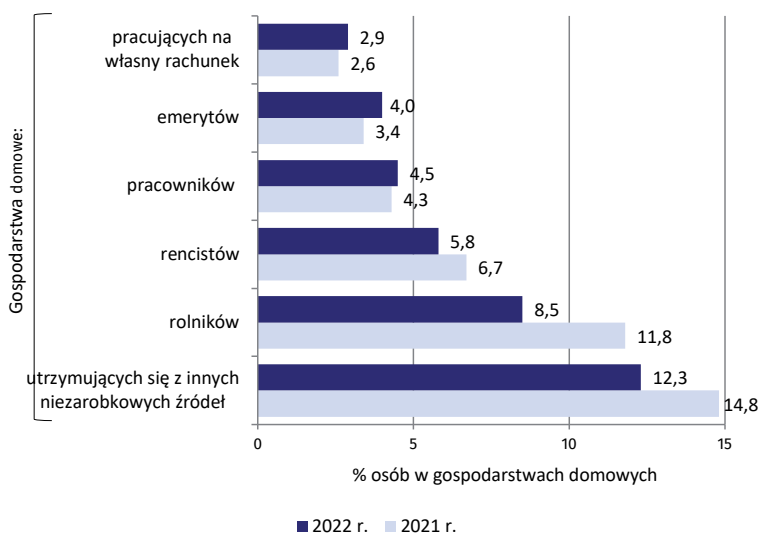
⁵⁵ *Oszczędnie, ale i tak pod kreską. Budżety domowe seniorów* – informacja prasowa z badań BIG InfoMonitor pt. *Problemy finansowe i zadłużenie Polaków*, <https://media.big.pl/informacje-prasowe/2023> (dostęp 4.09.2023).

⁵⁶ R. Szarfenberg, *Powerty Watch, Monitoring ubóstwa finansowego i polityki społecznej przeciw ubóstwu w Polsce 2021-2022*, EAPN, 2023.

Według badań GUS w 2022 r.⁵⁷ zasięgi ubóstwa ekonomicznego w gospodarstwach domowych ogółem w Polsce pozostały na podobnym poziomie jak w 2021 r., mimo że przeciętna sytuacja materialna gospodarstw domowych realnie pogorszyła się z powodu wysokiej inflacji⁵⁸. Stopa ubóstwa skrajnego, wyznaczanego według kryterium minimum egzystencji, wyniosła niecałe 5%, relatywnego 12%, a ustawowego 7%⁵⁹.

Czynnikiem wyraźnie determinującym narażenie na ubóstwo jest m.in. wiek: osoby starsze są mniej zagrożone niż młodsze. W 2022 r. najczęściej ubóstwa skrajnego doświadczały osoby najmłodsze, w przedziale wieku 0-17 lat (niecałe 6%), rzadziej osoby w wieku 18-64 lata (4,5%). Natomiast najmniejsze zagrożenie ubóstwem skrajnym odnotowano wśród osób w wieku 65 lat i starszych (ok. 4%).

Badania nad ubóstwem prowadzone przez GUS dowodzą jednak, że o stopniu zagrożenia ubóstwem decydują istotnie także źródła dochodów i stan zdrowia (niepełnosprawność). Ważna jest zarówno wysokość tych dochodów, jak też regularność (i pewność) ich otrzymywania.

Wykres 6. Osoby zagrożone skrajnym ubóstwem w latach 2021-2022 według typu gospodarstwa domowego

Źródło: GUS, *Zasięg ubóstwa ekonomicznego w Polsce w 2022 roku*. Informacja sygnałna, Warszawa 2023.

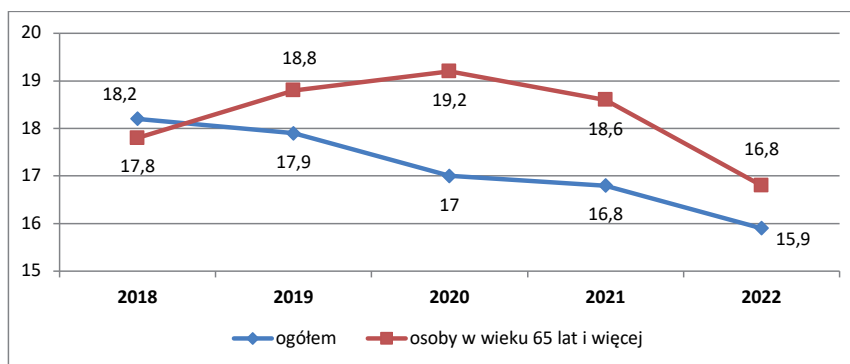
⁵⁷ GUS, *Zasięg ubóstwa ekonomicznego w Polsce w 2022 roku*. Informacja sygnałna, Warszawa 2023.

⁵⁸ GUS, *Sytuacja gospodarstw domowych w 2022 r. w świetle wyników badania budżetów gospodarstw domowych*. Informacja sygnałna, Warszawa 2023.

⁵⁹ We wszystkich kwartałach 2022 r. wartości granic ubóstwa ustawowego były takie same i wyniosły dla osób samotnie gospodarujących (dla gospodarstw jednoosobowych 776 zł, a dla osób w gospodarstwach wieloosobowych 600 zł na osobę).

Do najbardziej zagrożonych ubóstwem skrajnym w 2022 r. należały (poza osobami utrzymującymi się ze świadczeń socjalnych) osoby w gospodarstwach domowych rencistów. Natomiast niższe od przeciętnej w kraju stopy ubóstwa skrajnego zaobserwowano także wśród gospodarstw emerytów. O ile jednak między 2021 r. i 2022 odsetek osób zagrożonych skrajnym ubóstwem w gospodarstwach rencistów zmniejszył się, to w gospodarstwach emerytów wzrósł (wykres 6). Niewielkie pogorszenie sytuacji materialnej seniorów widać też, gdy weźmie się pod uwagę, że we wskazanym okresie wzrósł – chociaż tylko o 0,1 pp – odsetek zagrożonych ubóstwem skrajnym osób w wieku 65 lat i więcej (z 3,8% do 3,9%), podczas gdy wśród osób w wieku 18-64 lata nastąpił spadek udziału analogicznej zbiorowości (z 4,8% do 4,5%).

Według danych Eurostat⁶⁰ wskaźnik zagrożenia ubóstwem i wykluczeniem społecznym w Polsce istotnie wzrósł w warunkach nasilonej pandemii (2020 r.), co było powszechnym trendem w tej sytuacji kryzysowej, natomiast od 2020 r. jego wartość stopniowo się zmniejsza.

Wykres 7. Wskaźnik zagrożenia ubóstwem i wykluczeniem społecznym ogółem i osób w wieku 65 lat i więcej, w latach 2018-2022 (w proc.)

Źródło: https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/tepsr_lm411__custom_8584669/default/table?lang=en (dostęp 6.11.2023).

Pozytywnym zjawiskiem jest szybsze tempo zmian ograniczających zakres ubóstwa i wykluczenia społecznego seniorów niż ma to miejsce wśród ogółu społeczeństwa (wśród seniorów od 2019 r. wskaźniki tej deprivacji były wyraźnie wyższe niż wśród ogółu ludności – wykres 7), chociaż nadal osoby starsze częściej pozostają w sferze tego zagrożenia. Obserwowany trend, korzystny dla starszej części populacji, nie pozostaje bez związku z działaniami wspierającymi ich dochody (dodatkowe świadczenia emerytalne, zmiany w systemie podatkowym, tarcze antyinflacyjne,

⁶⁰ https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/tepsr_lm411__custom_8584669/default/table?lang=en (dostęp 6.11.2023).

świadczenia wspierające dla osób niesamodzielnych i dla matek, które nie wypracowały sobie minimalnej emerytury z powodu opieki nad co najmniej czworgiem dziećmi). Różne formy wsparcia dochodowego można też uznać za przyczynę słabszego wpływu inflacji na zagrożenie ubóstwem i wykluczeniem społecznym osób starszych niż ogółu gospodarstw domowych.

Z powodu niższych wynagrodzeń, a w następstwie niższych świadczeń emerytalnych i rent, bardziej zagrożone ubóstwem są kobiety niż mężczyźni (tabela 12).

Tabela 12. Wskaźnik zagrożenia ubóstwem ogółem i w grupie osób w wieku 65 lat i więcej po uwzględnieniu transferów społecznych w latach 2018-2022 (w proc.)

	Gospodarstwa domowe					
	ogółem			osób 65 lat i więcej		
	razem	mężczyźni	kobiet	razem	mężczyźni	kobiety
2018	14,8	14,6	15	15,5	11,2	18,3
2021	14,8	14,1	15,4	17,5	12,3	20,9

Źródło: GUS, *Zasięg ubóstwa ekonomicznego w Polsce* (w 2018 i 2021), tabl. 14.

Niekorzystna sytuacja starszych kobiet pod względem zagrożenia ubóstwem jest coraz wyraźniejsza, zarówno w porównaniu z sytuacją ogółu kobiet (do 65 roku życia), jak i z sytuacją starszych mężczyzn. W 2018 r. odsetek senierek zagrożonych ubóstwem był o 3,3 pp. wyższy niż ogółu kobiet i o 7,1 pp. wyższy niż starszych mężczyzn. W 2021 r. była to już znacznie wyższa różnica, wynosząca odpowiednio 5,4 pp. i 8,6 pp.

Mając na uwadze, że większość osób starszych to właśnie kobiety, a późna starość jest szczególnie wysoko sfeminizowana, rosnące wskaźniki zagrożenia ubóstwem (już po transferach społecznych) to trend niepokojący i wymagający specjalnych działań wspierających sytuację dochodową tej zbiorowości; zwłaszcza że liczba osób starszych w społeczeństwie wzrasta, pogłębiając nierozwiązane problemy. Na niekorzystne, ze względu na wiek i płeć, uwarunkowania zagrożenia ubóstwem nakłada się dodatkowo wyraźnie wyższe zagrożenie w gospodarstwach jednoosobowych, dominujących wśród najstarszej generacji, niż wieloosobowych.

5. Warunki mieszkaniowe seniorów⁶¹

Gospodarstwa domowe emerytów i rencistów⁶² zajmują głównie mieszkania w dużych domach wielorodzinnych, z 10 i więcej lokalami mieszkalnymi (47,8%

⁶¹ Na podstawie badań GUS, *Budżety gospodarstw domowych* (2018 i 2022), tabl. 68 i 22.

⁶² Przytoczone dane liczbowe obrazujące sytuację gospodarstw domowych emerytów i rencistów nieznacznie tylko różnią się od danych udostępnionych w raportach Ministerstwa Rodziny i Polityki Społecznej, *Informacja o sytuacji osób starszych w Polsce*, charakteryzujących sytuację osób w wieku 60 lat i więcej, jednak

gospodarstw emerytów i 45,2% gospodarstw rencistów vs. 43,1% ogółu gospodarstw domowych). Jednocześnie gospodarstwa emerytów i rencistów najrzadziej znajdują się w domach jednorodzinnych (43% gospodarstw emerytów i 30,8% rencistów wobec 46,6% ogółu gospodarstw). Natomiast w małych domach wielorodzinnych, nieco częściej niż ma to miejsce ogółem, mieszkają renciści, a nieco rzadziej emerycy (13,9% i 9,1% vs. 10,2% ogółu gospodarstw).

Osoby starsze w większości zadeklarowały, że ich mieszkania wyposażone były w balkon, taras lub ogródek, że są wystarczająco ciepłe w zimie i wystarczająco chłodne w lecie. Na zamieszkiwanie w hałaśliwym lub zanieczyszczonym otoczeniu uskarżał się niewielki odsetek seniorów (8,6%) i tylko 2,9% oceniło, że zamieszkuje w rejonie o złej infrastrukturze, a 1,8% wskazało na szczególne zagrożenie przestępczością z powodu otoczenia (np. bliskości środowisk patologicznych). Są to odsetki zbliżone do tych, które dotyczą także gospodarstw domowych niemających w swoim składzie osób starszych⁶³.

Mieszkanie w dużych domach wielorodzinnych (blokach) generalnie wiąże się z posiadaniem podstawowych instalacji, co pozytywnie wpływa na ocenę warunków mieszkaniowych. Odsetek mieszkań gospodarstw emerytów pod tym względem generalnie nie jest niższy niż ogółu gospodarstw domowych, chociaż emerycy wyraźnie rzadziej mają dostęp do tak podstawowego udogodnienia, jak ciepła bieżąca woda z sieci: odpowiednio 23,4% gospodarstw emerytów i 30,9% ogółu gospodarstw domowych. Częściej też mają gaz z butli, co wymaga większego zaangażowania użytkowników mieszkania w zapewnienie ciągłości korzystania z tej instalacji (odpowiednio: 47,7 i 36,6%).

Relatywnie gorszy jest natomiast standard wyposażenia w instalacje w gospodarstwach rencistów, które – przy generalnie wysokich odsetkach posiadających określone urządzenia – mają je rzadziej niż ogół gospodarstw domowych. Podobnie jak gospodarstwa emerytów, gospodarstwa rencistów częściej korzystają z instalacji wymagających większego zaangażowania użytkowników (gaz z butli, lokalnie ogrzewana ciepła woda). Ponadto w gospodarstwach seniorów częściej niż wśród ogółu gospodarstw domowych źródłem ogrzewania są piece (odpowiednio: 12,8% gospodarstw bez osób w wieku 60 lat i więcej vs. 14,8% w jednoosobowych gospodarstwach seniorów)⁶⁴.

Z uwagi na to, że renciści w znacznym stopniu doświadczają ograniczeń sprawności fizycznej, charakter instalacji, z których korzystają (konieczność wymiany

zakres przedmiotowy tych raportów jest znacznie węższy niż przedstawiany w *Budżetach gospodarstw domowych*.

⁶³ Ministerstwo Rodziny i Polityki Społecznej, *Informacja o sytuacji osób starszych w Polsce w 2022 roku* tabl. 11.

⁶⁴ Tamże, tabl. 10.

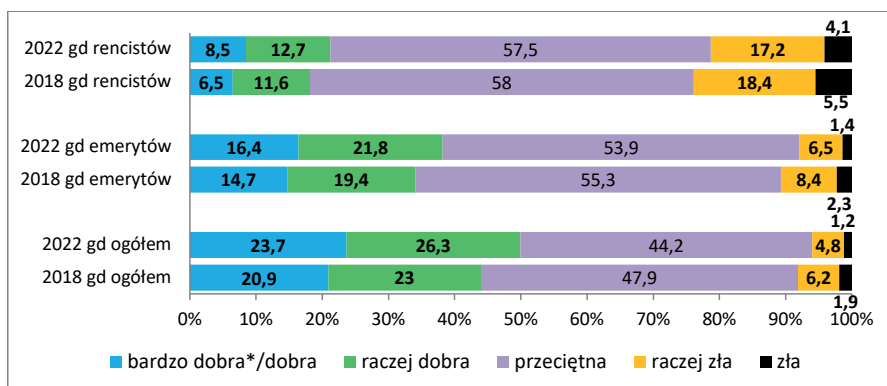
butli z gazem, obsługi urządzeń do ogrzewania mieszkania i wody) jest istotny dla oceny ich sytuacji mieszkaniowej i potrzeb w tym zakresie.

Ponadto niepokoi fakt, że 28% mieszkań osób w wieku 60 lat lub więcej (32% w miastach i 17% na wsi) znajdowało się w budynkach, w których występowały bariery architektoniczne utrudniające dostęp do mieszkania.

Mieszkania emerytów i rencistów mają zasadniczo mniejszą średnią powierzchnię użytkową niż ogół gospodarstw domowych (odpowiednio 74,7 m kw., 68,8 m kw. vs. 86,2 m kw.). Ponieważ jednak są to gospodarstwa mniej liczne, przeciętna powierzchnia ich mieszkań w przeliczeniu na jedną osobę jest wyraźnie większa niż w przypadku ogółu gospodarstw domowych (odpowiednio: 40,4 m kw. i 41,2 m kw. vs. 29,4 m kw.), natomiast analogicznie, mniejsza jest liczba osób przypadających na 1 pokój (0,6 w gospodarstwach emerytów i rencistów; 0,9 wśród ogółu gospodarstw domowych).

6. Subiektywna ocena sytuacji materialnej

Wykorzystanie danych z budżetów gospodarstw domowych (dochody i wydatki) do oceny zmian w poziomie życia to jeden z wielu sposobów określania obiektywnej sytuacji materialnej gospodarstw domowych i jej dynamiki. Z uwagi na to, że realny poziom życia jest wypadkową nie tylko sytuacji finansowej, informacją pomocną w ocenie materialnych warunków życia jest także subiektywna ocena własnej sytuacji przez członków gospodarstwa domowego.

Wykres 8. Gospodarstwa domowe (gd) według oceny swojej sytuacji materialnej (w proc.)*

* W 2018 r.: bardzo dobra, w latach 2019-2022: bardzo dobra.

Źródło: GUS, *Budżety gospodarstw domowych* (2018-2022).

W świetle danych GUS w latach 2018 i 2022 nastąpiła znacząca poprawa subiektywnie ocenianej sytuacji materialnej zarówno wśród ogółu gospodarstw domowych, jak i w gospodarstwach, w których większość stanowią seniorzy (emeryci i renciści – wykres 8). Wzrósł bowiem odsetek oceniających swoją sytuację materialną jako dobrą i raczej dobrą (o 6,1 pp. wśród ogółu gospodarstw domowych oraz o 4,1 pp. w gospodarstwach emerytów i 3,1 pp. w gospodarstwach rencistów), natomiast zmalał odsetek oceniających tę sytuację jako przeciętną, raczej złą lub złą. Największy wzrost dotyczył odsetka oceniających sytuację materialną swojego gospodarstwa jako raczej dobrą. Ten pozytywny trend jest jednak w gospodarstwach emerytów i gospodarstwach rencistów słabszy niż przeciętnie we wszystkich gospodarstwach domowych: i tak np. odsetek oceniających sytuację jako bardzo dobrą/dobłą wśród ogółu gospodarstw domowych wzrósł w omawianych rocznikach o 2,8 pp., podczas gdy w gospodarstwach emerytów tylko o 1,7 pp., a w gospodarstwach rencistów o 2 pp. Wśród oceniających swoją sytuację materialną jako bardzo złą istotnie zmniejszył się udział rencistów, co jest bardzo pozytywnym zjawiskiem z uwagi na generalnie niższe dochody w tym typie gospodarstw domowych.

W module europejskich badań spójności społecznej EU-SILC GUS przedstawia informacje na temat subiektywnej oceny sytuacji gospodarstw domowych w odniesieniu do ich możliwości dochodowych (*wiązanie końca z końcem*⁶⁵). One także wskazują na poprawę sytuacji dochodowej. W porównaniu z sytuacją w 2018 r. wyraźnie zwiększył się odsetek gospodarstw, które pozytywnie oceniają swoje możliwości dochodowe (tj. bardzo łatwo, łatwo lub dość łatwo wiążące koniec z końcem) z 41,7% wśród ogółu gospodarstw domowych, 25,8% gospodarstw utrzymujących się z emerytury i 18% gospodarstw rencistów do odpowiednio: 46,9% (wzrost o 5,2%), 39,1% (wzrost o 13,3%) i 25,2% (wzrost o 7,2%). W świetle tych informacji w 2021 r., w porównaniu z 2018 r. miała miejsce istotna poprawa sytuacji finansowej gospodarstw domowych, w których większość stanowią osoby starsze.

Niestety, nie ma jeszcze danych z 2022 r., w którym znacznie zweryfikowane zostały realne materialne warunki życia wszystkich gospodarstw domowych. Wzrost cen podstawowych towarów i usług, jak wskazują badania CBOS, spowodował we wszystkich grupach wieku wzrost odsetka osób obawiających się biedy. W 2023 r. skala takich odczuć osiągnęła najwyższy poziom od 2015 r., co nie jest jednak równoznaczne z natężeniem występowania ubóstwa, chociaż modyfikuje subiektywne oceny sytuacji materialnej gospodarstw domowych⁶⁶.

⁶⁵ GUS, *Zasięg ubóstwa ekonomicznego* (2018 i 2021), tabl. 19 i 23.

⁶⁶ CBOS, *Ocena sytuacji finansowej gospodarstw domowych*, Komunikat z badań nr 49/2023, s. 4.

Podsumowanie

Kluczowym kontekstem oceny stanu i procesów charakteryzujących sytuację materialną seniorów jest proces starzenia się polskiego społeczeństwa. Zidentyfikowane problemy tej generacji, nawet jeśli obecnie dotyczą niedużych zbiorowości, zwłaszcza przy braku działań pomocowych ograniczających negatywne trendy i zjawiska, będą miały coraz większą skalę. Tym samym ich rozwiązywanie będzie coraz trudniejsze i bardziej kosztowne. Ważne jest przy tym dostrzeganie tzw. podwójnego starzenia się polskiej populacji i kumulowanie się problemów o różnym charakterze – w tym materialnych – wśród zbiorowości w sędziwym już wieku (90 lat i więcej), silnie sfeminizowanej, często wymagającej szerokiego wsparcia w codziennym funkcjonowaniu.

Istotnym uwarunkowaniem sytuacji materialnej (i nie tylko) seniorów jest fakt, że najczęściej żyją oni w jednoosobowych gospodarstwach domowych i często doświadczają ograniczeń sprawności. Czynnikiem *obciążającym* tę grupę gospodarstw jest relatywnie niski poziom wykształcenia ich mieszkańców, negatywnie wpływający na wysokość uzyskiwanych dochodów, ale i na strukturę wydatków.

Od 2018 r. istotnie spowolnia tempo pozytywnych zmian w sytuacji dochodowej gospodarstw domowych, gdy wzrost dochodów przewyższał tempo wzrostu wydatków. Po 2019 r. jednak gospodarstwa utrzymujące się głównie z emerytur (jako jeden z dwóch typów gospodarstw domowych) nadal notowały wzrost nominalnych dochodów, na co miały z pewnością wpływ dodatkowe – 13. i 14. wypłaty emerytur i waloryzacja świadczeń, korzystniejsze rozwiązania podatkowe (podniesienie progów podatkowych i PIT-O dla seniora), a w 2022 r. także wsparcie z tzw. tarczy antyinflacyjnej. W tym samym czasie spadały dochody seniorów w gospodarstwach rencistów, mimo że także oni w większości są uprawnieni do wspomnianych rozwiązań pomocowych. Otrzymane wsparcie, nominalnie znaczące, traciło jednak na realnej wartości z powodu szybko rosnących cen towarów i usług.

Emerytury i renty stanowią 79,3% dochodów w gospodarstwach domowych składających się z osób w wieku 60 lat i więcej. Nominalna wartość emerytur jest coraz wyższa. Jednak spada relacja między przeciętną emeryturą z ZUS a przeciętnym wynagrodzeniem, czyli generalnie pogarsza się sytuacja dochodowa emerytów w stosunku do sytuacji gospodarstw pracowniczych. Wciąż też niższe są emerytury kobiet (stanowiących większość seniorów) niż mężczyzn. Pozytywnym trendem jest natomiast malejąca liczba świadczeniobiorców, którzy otrzymują emerytury w najniższej ustawowej wysokości, chociaż i w tej zbiorowości większość to nadal kobiety. Niepokojącym zjawiskiem jest też rosnąca liczba osób, które otrzymują tzw. emerytury groszowe. Trend ten wymaga zdecydowanych zmian zasad nabywania uprawnień do świadczeń emerytalnych, a luka emerytalna wskazuje na pilną

konieczność wprowadzenia mechanizmów motywujących, wspierających aktywność zawodową kobiet; zwłaszcza w fazie aktywnego rodzicielstwa⁶⁷.

Seniorzy to także ponad połowa osób otrzymujących renty. Podobnie jak w przypadku emerytur, nominalnie świadczenia te sukcesywnie wzrastają, natomiast maleje ich relacja do przeciętnego wynagrodzenia. W rezultacie, sytuacja dochodowa gospodarstw rencistów jest gorsza niż sytuacja emerytów, i gorsza niż ogółu gospodarstw domowych. Renty z tytułu niezdolności do pracy to nadal jednak, mimo waloryzacji, świadczenia relatywnie niskie (połowa nie przekracza 2000 zł brutto).

W okresie 2018-2022 rosły nie tylko nominalne dochody, ale też rozchody i wydatki w gospodarstwach domowych seniorów. Trend ten dotyczy wszystkich typów gospodarstw domowych – nie tylko osób starszych.

W związku z inflacją rośnie jednak udział wydatków w dochodach rozporządzalnych gospodarstw domowych. Ta niekorzystna sytuacja, powodująca m.in. rosnące ograniczenia możliwości oszczędzania, silniej niż przeciętnie zaznacza się w gospodarstwach utrzymujących się głównie z emerytur, a jeszcze silniej – z rent, gdzie wydatki pochłaniają już ponad 80% dochodu.

Struktura wydatków gospodarstw domowych jest generalnie trwała i w latach 2018-2022 nie uległa zdecydowanej zmianie. Jednak rosnące nominalne wydatki na żywność i napoje bezalkoholowe, stanowiące największą część wydatków w gospodarstwach domowych, to w latach 2021 i 2022 nie tylko naturalny skutek wzrostu dochodów do dyspozycji w gospodarstwach seniorów, ale i widoczny skutek inflacji. Rezultaty kryzysu energetycznego i wzrostu cen podstawowych dóbr i usług widoczne są także w rosnących wydatkach na mieszkania i ich użytkowanie. Gospodarstwa domowe seniorów, a zwłaszcza starszych rencistów, są nimi bardziej obciążone niż przeciętnie ogół gospodarstw, ponieważ są mniej liczne i koszty rozkładają się w nich na mniejszą liczbę członków.

Łącznie wydatki na zaspokojenie potrzeb bytowych, tj. zakup żywności oraz utrzymanie mieszkania, absorbowwały w 2022 r. ponad połowę środków na konsumpcję gospodarstw domowych emerytów i rencistów. Wskazuje to na relatywnie niski materialny poziom życia i ograniczone możliwości zaspokajania potrzeb wyższego rzędu (innych niż podstawowe), a analiza zależności z minionych pięciu lat wskazuje na pogorszenie się sytuacji – zwłaszcza od 2021 r.

Mimo odczuwanych w gospodarstwach domowych skutków kolejnych kryzysów społeczno-gospodarczych, od 2000 r. rośnie liczba osób, w tym seniorów, którzy mają oszczędności, chociaż dla blisko połowy z nich te zasoby są wykorzystywane na pokrycie wzrostu kosztów życia.

⁶⁷ G. Uścińska, *Prawo zabezpieczenia społecznego*, Warszawa 2021.

Seniorzy w większości żyją oszczędnie i wystarcza im na wszystko. Jednocześnie jednak znacząco ograniczają swoje potrzeby, zarówno podstawowe (żywność, ubranie), jak i te, na które przeznaczali środki z tzw. funduszu swobodnej decyzji. Strategią dostosowawczą w warunkach rosnących kosztów utrzymania jest także podejmowanie przez seniorów pracy zarobkowej.

Niepokojącą konsekwencją rosnących cen towarów i usług jest wzrost zadłużenia osób starszych. W latach 2022 i 2023 tempo tego wzrostu jest niepokojąco wysokie, szybsze też niż u osób młodszych. Zjawisko to, w połączeniu z pogarszającą się relacją między przeciętną emeryturą i rentą a przeciętnym wynagrodzeniem, jest ważnym sygnałem kurczących się możliwości spłaty zadłużenia przez osoby starsze.

Do najbardziej zagrożonych ubóstwem skrajnym należą – mimo transferów społecznych – gospodarstwa domowe rencistów. Natomiast niższe od przeciętnej w kraju stopy ubóstwa skrajnego zaobserwowano wśród gospodarstw emerytów. Pozytywnym zjawiskiem jest jednak szybsze tempo zmian ograniczających zakres ubóstwa i wykluczenia społecznego seniorów, niż ma to miejsce wśród osób młodszych, na co istotnie wpływają różne rozwiązania wspierające sytuację dochodową osób starszych.

Podobnie jak w całym społeczeństwie, także wśród seniorów, zwłaszcza w zaawansowanej starości, bardziej zagrożone ubóstwem są kobiety.

Generalnie pozytywnie można ocenić warunki mieszkaniowe osób starszych. Sytuacja w tym zakresie jest raczej ustabilizowana, a niewielkie zmiany mają charakter pozytywny. Tu jednak w widocznie gorszej sytuacji są gospodarstwa rencistów. Od kilku lat ponad 1/5 z nich doświadcza ograniczeń w dostępie do mieszkania z uwagi na występowanie barier architektonicznych. Ponadto seniorzy, a zwłaszcza starsi renciści, częściej niż osoby, które nie ukończyły 60 roku życia zamieszkują w lokalach o gorszym (przy generalnie wysokim) standardzie wyposażenia. Są to gospodarstwa domowe bardziej niż pozostałe obciążone kosztami utrzymania mieszkań o dużej powierzchni. Wciąż nie udało się bowiem wypracować zasad polityki mieszkaniowej (w tym budownictwa mieszkaniowego) uwzględniającego starzenie się społeczeństwa⁶⁸.

W latach 2018 oraz 2022 nastąpiła poprawa subiektywnie ocenianej sytuacji materialnej zarówno wśród ogółu gospodarstw domowych, jak i w gospodarstwach, w których większość stanowią seniorzy. Na uwagę zasługuje zwłaszcza niższy odsetek gospodarstw rencistów, którzy oceniają swoją sytuację materialną jako bardzo złą. Ta grupa gospodarstw ma bowiem generalnie niższe dochody niż gospodarstwa emerytów.

Niepokojące są jednak wyniki sondaży wskazujące, że mimo wzrostu nominalnych dochodów, znacząco rosną odsetki osób obawiających się biedy. Świadczy to

⁶⁸ A. Muzioł-Węclawowicz, K. Nowak, *Raport o stanie polskich miast. Mieszkalnictwo społeczne*, Instytut Rozwoju Miast i Regionów, Warszawa 2018.

o zachwianiu poczucia bezpieczeństwa społecznego w znacznej części społeczeństwa. Kierowane do tych grup transfery społeczne stają się coraz częściej formą pomocy w ograniczeniu tempa spadku materialnego poziomu życia, niż sposobem na jego podniesienie.

Bibliografia

- Agencja Rynku Energii, *Wojna energetyczna 2021-2023. Podsumowanie działań osłonowych chroniących odbiorców energii w Polsce i Europie*, Warszawa 2023.
- Borowska A., Mikuła A., Raczkowska M., Utzig M., *Konsumpcja dóbr i usług w gospodarstwach domowych w Polsce*, Warszawa 2020.
- Bylok F., *Konsumpcja ludzi starszych w Polsce – przejawy marginalizacji seniorów na rynku konsumenckim*, w: *Marginalizacja a rozwój społeczny – między teraźniejszością i przeszłością*, red. Z. Galor, S. Kalinowski, U. Kozłowska, Societas Pars Mundi Publishing, Bielefeld 2017.
- CBOS, *Ocena sytuacji finansowej gospodarstw domowych*, Komunikat z badań nr 49/2023.
- CBOS, *Oszczędności i długi Polaków po dwóch latach pandemii*, Komunikat z badań nr 65/2022.
- CBOS, *Polacy o inflacji*, Komunikat z badań nr 61/2023.
- GUS, *Sytuacja osób starszych w Polsce w 2021 roku*, Warszawa 2022.
- GUS, *Zeszyt metodologiczny. Badanie budżetów gospodarstw domowych*, Warszawa–Wrocław 2018.
- Ministerstwo Rodziny i Polityki Społecznej, *Informacja o sytuacji osób starszych w Polsce w 2021 roku*, Warszawa 2022.
- Ministerstwo Rodziny i Polityki Społecznej, *Informacja o sytuacji osób starszych w Polsce w 2022 roku*, Warszawa 2023.
- Monitoring rozwoju obszarów wiejskich. Etap IV*, Raport Fundacji Europejski Fundusz Rozwoju Wsi Polskiej oraz Instytutu Rozwoju Wsi i Rolnictwa PAN, <https://efrwp.pl/raporty-i-analizy/monitoring-rozwoju-obszarow-wiejskich/etap-iv-2023/> (dostęp 12.10.2023).
- Muzioł-Węclawowicz A., Nowak K., *Raport o stanie polskich miast. Mieszkalnictwo społeczne*, Instytut Rozwoju Miast i Regionów, Warszawa 2018.
- Oszczędnie, ale i tak pod kreską. Budżety domowe seniorów – informacja prasowa z badań BIG InfoMonitor pt. Problemy finansowe i zadłużenie Polaków*, <https://media.big.pl/informacje-prasowe/2023> (dostęp 4.09.2023).
- Oszczędzanie Polaków w inflacji*, krd.pl/centrum-prasowe/informacje-prasowe/2023, (dostęp 16.10.2023).
- Podolec B., *Społeczno-ekonomiczne uwarunkowania sytuacji materialnej gospodarstw domowych*, https://stat.gov.pl/cps/rde/xbcr/gus/POZ_Spoleczno-ekonomiczne_uwarunk_sytuacji_mater_gosp_dom.pdf (dostęp 19.09.2023).
- Polityka senioralna. Priorytetem powinny być usługi oparte o społeczności lokalne*, wywiad z R. Bakalarczykiem, opublikowany na portalu organizacji pozarządowych ngo.pl, <https://publicystyka.ngo.pl/polityka-senioralna> (dostęp 3.09.2023).
- Stosunek Polaków do oszczędzania w czasach drożyzny – badanie dla BIG InfoMonitor zrealizowane w dniach 9-12 września 2022*, <https://media.big.pl/publikacje> (dostęp 4.09.2023).
- Sytuacja osób starszych w Polsce – wyzwania i rekomendacje*, Raport Komisji ekspertów ds. osób starszych, Biuro Rzecznika Praw Obywatelskich, Warszawa 2020.
- Szarfenberg R., *Poverty Watch, Monitoring ubóstwa finansowego i polityki społecznej przeciw ubóstwu w Polsce 2021-2022*, EAPN 2023.
- Tooze A., *Shutdown: How Covid Shook the World's Economy*, Viking 2021.
- Uścińska G., *Prawo ubezpieczeń społecznych, Zasady, finansowanie, organizacja*, Warszawa 2022.
- Uścińska G., *Prawo zabezpieczenia społecznego*, Warszawa 2021.

ZUS, *Pracujący emeryci*, Departament Statystyki i Prognoz Aktuarialnych, Warszawa 2023.

Opracowania statystyczne

GUS, *Budżety gospodarstw domowych w 2018 roku*, Warszawa 2019.

GUS, *Budżety gospodarstw domowych w 2019 roku*, Warszawa 2020.

GUS, *Budżety gospodarstw domowych w 2020 roku*, Warszawa 2021.

GUS, *Budżety gospodarstw domowych w 2021 roku*, Warszawa 2022.

GUS, *Budżety gospodarstw domowych w 2022 roku*, Warszawa 2023.

GUS, *Narodowy Spis Powszechny Ludności i Mieszkań 2021. Starzenie się ludności Polski w świetle wyników narodowego spisu powszechnego ludności i mieszkań 2021 roku*, Warszawa 2023.

GUS, *Prognoza ludności na lata 2023-2060*, Warszawa 2023.

GUS, *Sytuacja gospodarstw domowych w 2022 r. w świetle wyników badania budżetów gospodarstw domowych*. Informacja sygnałna, Warszawa 2023.

GUS, *Zasięg ubóstwa ekonomicznego w 2018 roku*, Warszawa 2019.

GUS, *Zasięg ubóstwa ekonomicznego w 2021 roku*, Warszawa 2022.

GUS, *Zasięg ubóstwa ekonomicznego w Polsce w 2022 roku*. Informacja sygnałna, Warszawa 2023.

ZUS, *Informacja o świadczeniach pieniężnych z Funduszu Ubezpieczeń Społecznych oraz o niektórych świadczeniach z zabezpieczenia społecznego*, I kwartał/okres I-III 2023, https://www.zus.pl/documents/10182/167627/Biuletyn_K1_2023.pdf/c4c71686-b2b2-891d-80da-98f296a77779?t=1691043352744 (dostęp 14.09.2023).

ZUS, *Informacje o świadczeniach pieniężnych z Funduszu Ubezpieczeń Społecznych oraz o niektórych świadczeniach z zabezpieczenia społecznego – informacje z IV kwartału 2018 r. i II kwartału 2023 r.*, <https://www.zus.pl/baza-wiedzy/statystyka/> (dostęp 13.09.2023).

ZUS, *Informacja o wybranych świadczeniach pieniężnych, sierpień 2023 r.*, tabl. 28, https://www.zus.pl/documents/10182/167606/wst%C4%99pna_o8_2023.pdf/40f098e9-d010-5e17-47a5-0e0075321bea?t=1696487651236 (dostęp 28.09.2023).

ZUS, *Struktura wysokości emerytur i rent wypłacanych przez ZUS po waloryzacji w marcu 2018 roku*, <https://www.zus.pl/documents/10182/39637/Struktura+wysoko%C5%9Bci+emerytur+i+rent+wyp%C5%82acanych+przez+ZUS+po+waloryzacji+w+marcu+2018+r.pdf/2f377123-7bd5-4e3a-a511-013eed30671c?t=1697111650604> (dostęp 2.10.2023).

ZUS, *Ważniejsze informacje z zakresu ubezpieczeń społecznych (Fundusz Ubezpieczeń Społecznych) w grudniu 2022 roku*, Warszawa 2023.